Яким Орел

Крізь сивий туман РОКІВ

Яким ОРЕЛ

КРІЗЬ СИВИЙ ТУМАН РОКІВ

Волинські обереги

ББК 84(4 Укр)
О-652

Редактор Петро Бондарів

Автор висловлює сердечну вдячність за допомогу у виданні цієї книги:

синові **ОРЛУ Миколі Якимовичу;**
голові сільської ради **ВЕРТЕЛЕЦЬКОМУ Валерію Павловичу;**
приватному підприємцю **ГОЛОВАЙЧУКУ Петру;**
директору агрофірми "Мир" **ПОЛІЩУКУ Миколі Івановичу**

Орел Я.І.

О-652 Крізь сивий туман років. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 128 с., іл.

ISBN 978-966-416-143-2.

"Крізь сивий туман років" – друга книга жителя с.Садове Гощанського району Якима Орла. Він багато пережив, багато бачив, був свідком і безпосереднім учасником багатьох визначних в історії України подій. Його спогади, пропоновані читачеві, – то цілий пласт життя українського села. Спогади ці, безперечно, є ще одним переконливим штрихом у відтворенні справжньої історії нашої молодої держави.

ББК 84(4 Укр)

ISBN 978-966-416-143-2

© Орел Я.І., 2008
© Видавництво «Волинські обереги», 2008

Факти, з яких скапує кров...

Написав оці слова і замислився: а чи не занадто пафосно-трагічно? Чи нема, як то кажуть, "перебору"? Кілька днів гризли сумніви, змушуючи ще і ще "прокручувати" в пам'яті прочитане, проціджувати його крізь густе сито всіх "за" і "проти"... Аж доки сам себе не переконав: ні, все правильно, все точно.

Що правильно і що точно? А правильно й точно те, що у спогадах Якима Орла, попри всі світлі і мажорні епізоди описуваного ним життя власного і життя односельців, усе-таки домінує одна лінія – червона лінія драматично-трагічної долі покоління українців, якому довелося на собі відчути всі катаклізми і всі крутозлами неймовірно страждальної півстолітньої епохи – пілсудсько-сталінсько-гітлерівсько-беріївської і їхніх запопадливих послідовників. Покоління, яке чи в прямому значенні цього поняття, чи опосередковано пройшло крізь кров, крізь смерть і вогонь, зберігши у своїй пам'яті щоденну боротьбу за фізичне виживання і не давши при цьому розвинутись інстинктам тваринним, коли прагнення вижити за будь-яку ціну знищує всі моральні засади.

Чим цікаві і повчальні для читача спогади Якима Орла? Передусім тим, що він відверто, без жодної ретуші намагається змалювати картину тогочасної дійсності з позицій людини, котра перебуває не над подіями, не в ролі стороннього спостерігача, а є їх безпосереднім учасником, який на собі відчув усі перипетії нелегкого селянського буття, яке безжально пронизували холодні й гострі леза всіх історичних і політичних змін. Тому, очевидно, й присутні – мало не в кожній розповіді факти, на яких (може, й поза волею автора) ще й досі не загусла й не засохла кров, кров людських

трагедій, недоспіваних пісень, недолюбленої юності ("Парашутисти", "Збуж... Моя любов і моя трагедія", "...А потім гримнув постріл" та ін.).

А ще книжка цікава тим, що крізь темне тло трагізму й драматизму людських доль хоча й несміливо, невпевнено, але все ж пробивається світлий промінчик ліричних до журливості, скупих селянських радощів і утіх, які ні-ні та й скрашували життя в хатинах, де рідко можна було побачити підлогу, де перші кроки дитячі ноженята робили на холодній, вимащеній глиною долівці.

... Кожна людина – це, без перебільшення, цілий Всесвіт. І її життя – неповторне, як неповторний, особливий і специфічний той інформаційний багаж, який вона в собі носить і до якого стороннім здебільшого "зась". А Яким Орел без остраху розкриває людям свій світ, виплескує назовні часом навіть найпотаємніше. І так, крупинка до крупинки, як із шматочків смальти в умілих руках художника, постає цілісна й об'ємна картина життя наших дідів і батьків, про яке нинішнє покоління має вельми розмите уявлення. Якиму Орлу вдалося спресувати в один моноліт цілий шмат епохи, спресувати із, здавалося б, непоєднуваних речей. Короткі, влучні і яскраві характеристики односельців ненав'язливо і природно вплітаються в канву розповідей про тодішні події, і перед очима постає, як на картині майстерного живописця, саме життя: життя упродовж кількох десятків років.

... І все ж таки – чому я поставив такий заголовок передмови? Вище частково пояснив це. Але головне криється в тому, що кожен факт, наведений Якимом Орлом у його споминах, настільки життєвий і повнокровний, що, здається, штрикни в нього чимось гострим – і з нього почне скапувати жива кров...

Петро Бондарів

ДЕЩО ПРО СЕБЕ

Хочу написати дещо про себе.

Ходив батько мій до моєї матері у 1927-28 роках. Але його батьки не бажали мати її за невістку, бо була з бідняків. Було в батьковій сім'ї три сини. Для старшого сина, Ареста, не питаючись його, вибрали жінку. Але Арест пізніше її покинув і виїхав до Франції. В 1941 році, за німців, приїжджав у відпустку, заходив до нас, а потім поїхав назад до Франції.

Отже, батькові не дозволили брати мою матір, але він зробив по-своєму, залишив батьківську хату. Його мати сказала: "Якщо так, то не отримає землі".

Дід подав мого батька до суду у Рівне, щоб відсудити частину землі як спадок для мене. Двічі був суд у Рівному.

Але ж пан поїде, переговорить із суддею – і суд відкладуть. А батьків батько був у пана управляючим. На суд їхали свідки з нашого боку, підтверджували, що батько в нас жив. Це – Вертелецька Ганна, Басюк Олександра, Воробей Ксеня.

Третій суд мав відбутись у Корці. Поїхав пан у Корець до судді. Суддя сказав, що є свідки, значить, задовольнять дідовий позов навіть тоді, коли батько не з'явиться на суд. А ще суддя порадив – нехай виїде за кордон, щоб закрити справу. Так і сталося, його вмовили батьки, і він поїхав до брата Ареста у Францію.

Третього брата, Грицька, женила його мати. Після весілля він і каже до матері:

– Хотіли ви, мамо, невістку Мелашку, от вам і невістка, а я поїхав до Франції.

Арест і Григорій загинули у війну, їхнього поїзда німці розбомбили. Так писали друзі з Франції. А Мелашка так і жила з бабою аж до смерті. А батько, повернувшись з Франції, жив окремо від них.

І ось за багато років по тому почали давати в оренду землю – близько одного гектара. Я записався на півгектара. І все виглядав, коли приїдуть наміряти. Мій город був поряд з колгоспною землею. Одного разу пішов у село до кума Сірука Івана і почув, що ділять землю. Коли ми прийшли, то біля мого господарства вже наміряли сусідам. А мені випало далі від дому, і я не захотів брати. Говорить Іван: "Давай візьмемо за селом трави на сінокіс".

А я за ніч надумався, що посію ячмінь на картоплиську, підсію травою і буде сінокіс поряд із господарством. Встав рано, поставив кілочки, і пішов до членів комісії повідомити, що я візьму тут землю. Прийшли, наміряли. Тут підходить до мене Білоус Михайло і говорить: "Ти знаєш, що це була земля твого батька?". По моїй шкірі пробігли мурашки. А коли я зустрівся з батьком, то спитав: "Де була ваша земля?" У відповідь почув, що його земля була навпроти Шуляк Насті.

Коли дід не виграв справи, він дуже сердився, а я – назло ще й кричав. Тоді мати і баба зварили маку і напоїли мене. Я спав два дні. Коли дід узнав, що мене напоїли маком, дуже насварив матір. Дід мене шкодував. Він був столяром і брав мене на руки і вмощував у чвертку із стружками. Був добрим столяром, робив хороші вікна, двері, ліжка, шафи.

Ішов час, і до батька у Францію поїхала інша дівчина. Батько вислав їй візу, але вона її загубила. Та батько наполягав, щоб вона все одно приїздила навіть без візи. Вона все переживала, як перейде кордон? Коли в них народився син Павло, вони привезли його в Садове. Тут він пробув десь до двох років і вони приїхали за ним. Як сьогодні пам'ятаю: коли почув, що від'їжджає батько, побіг подивитися.

Я стояв зовсім близько біля підводи і чув, як говорить Павло: "Я, бабо, їду на раз, на два", тобто, мабуть, на день, на два. Коли мене підтиснули до самого воза і батько

не попрощався, навіть не глянув на мене, заплакав. У школі я знову заплакав, і учитель узяв мене за голову і питає: "Що, тобі болить голова?" "Так", – відповідаю. Тоді він склав мені зошити й книжки в сумку і відіслав додому.

Дід купив матері швейну машинку. Вона вчилась у Тучині на кравчиню, і стала першою кравчинею на селі. До матері всі ходили, щоб вона їм шила різні речі. А коли прийшов із тюрми Глущук Дмитро, то посватався до матері і став жити коло баби і дядька. Згодом, отримавши страховку за свою хату, купив у Люцинові, в поляка Глинського, на хуторі за селом клуню і збудував хату. Але мати і дядько все частіше стали помічати, що він психічно хвора людина, і відреклися від нього. Та він залякав їх, що спалить. Коли він вибирався на хутір, я залишився в баби. Принагідно розкажу, за що він сидів у тюрмі. За словами самого Дмитра, він ходив до однієї дівчини, а мати його не дозволяла йому її брати. Одного разу він привів коней, цілу ніч їх пас, бо зранку мав орати. Мати поставила на стіл млинці, а коли він став їсти, запитала: "Де ти був цілу ніч?" А він пожартував: "У Насті" (матір також звали Настею). Тоді мати зі злості забрала миску із млинцями, а він ухопив її за груди і кинув на землю так, що вона залишилась лежати. Він доснідав, а коли нагнувся до матері, виявилося, що вона мертва. Злякався, що робити? Згадав, що від когось чув: якщо покласти на глину, може, відійде. Втягнув її у сіни, за двері, де була купа глини, якою мазали долівку. Так його мати пролежала дві доби. Тоді він вирішив закопати її на Лигусі – на скотомогильнику. Виніс матір уночі надвір, поставив під стіну, а вона стояла – не гнулася. Вивів коня, сів на нього, взяв заступа... Коли під'їхав до матері, кінь зірвався і ходу! Встиг схопити матір за коси, кинув на коня впоперек, як колоду. Приїхав на Лигуху, прив'язав коня до сосни і заходився копати, аж раптом зламався заступ. Він ще трохи прокопав заступом без держака і засипав матір землею в неглибокій ямі. Люди

стали помічати, що десь немає Насті. Дійшло до поліції. Його затримали, забрали до Тучина. Як не допитували – не признавався. Вже мали відпустити, коли несподівано в Тучин повідомили, що собаки вигребли покійницю і люди впізнали в ній Настю. Йому присудили 12 років позбавлення волі і він всі відсидів.

Я вже згадував, що він отримав страховку за хату. Це було так. Коли вітчим сидів, його брат Левко став пити, спродав усе, що було в хаті. Згодом почав продавати землю. Було ще в них дві сестри: Параска і Гапка. Вони пішли в найми, повиходили заміж, понароджували дітей. Левко продав би всю землю, але йому заборонили. Любив говорити Левко: хто завезе його на собі в корчму, того поїтиме цілий вечір. Згодом гроші скінчились, і він підпалив хату. Але страховки йому не дали, а переоформили її на Дмитра.

Коли не стало за що пити, взяв Левко з собою двох хлопців, прихопивши сокиру, і пішли в Люцинів. Прийшли до Юдки – єврея і порубали їх: батька, матір, трьох дітей, облили гасом і підпалили. Врятувалася тільки мати Юдка – вона спала на печі у кухні, і коли почула, що прийшла біда, сховалася за піч. Тільки вони пішли, матір вискочила з-під печі.

Вона все розказала, і їх посадили на 12 років. Левко в тюрмі зубами погриз праву руку, сталося зараження крові і йому її відрізали.

Коли вітчим вибрався на хутір, я зостався з бабою Пріською і дядьком Юхимом. Потім дядько оженився, щось не поладив з бабою. Хату розділили, поставили перегородки. Дядько зробив у вікні двері і жили окремо.

Я пас корів своїх і ще й займав у сусіда.

Також їздив за дядька орати. Пригадую, одного разу, закінчуючи оранку, добряче вимучився, доки витягнув плуга на воза.

Дядько ткав полотно для людей. Я був добрим помічником у дядька. Вітчим побачив це і забрав мене до себе. Важко було жити. Він мене і матір люто бив, часто навіть

без причини. Хоча, признаюся, інколи й треба було мене відшмагати паском. Але паска він не мав, штани носив на шлейках. І коли брався бити, мочив вірьовку у воді. Ми з матір'ю приречено ждали, доки вірьовка набрякне, і трусилися від страху.

Одного разу прийшла тітка, прочиняє двері в хату, а він якраз держить мотузку у відрі. Тітка питає: "Знову будеш катувати Якима? То ми заберемо до себе, хай живе в нас". А вітчим ухопив вірьовку, і давай шмагати тітку. Та вибігла з хати і побігла на Подобанку (бо до села було далеко). Вітчим – за нею, і на бігу шмагає. Він бив за що-небудь: то корова не напашена, то дрова не так ріжеш, а то пізно корову виженеш. Коли гонили корів, я повинен виганяти раніше, а приганяти пізніше.

Взагалі, лютий і нестримний чоловік був вітчим. Навіть худоба це відчувала. Якось у нього кінь вирвався. Кличе його вітчим, манить коробкою з вівсом, а кінь до нього все одно не підходить, боїться.

Боявся його кінь неспроста. Бувало, піде він орати, а кінь чомусь погано ходить. Тоді вітчим, приїхавши додому, прив'язує коня ланцюгом до вкопаного на подвір'ї стовпа і б'є його кілком, аж доки не зжене свою лють. І аж тоді вже їде орати.

Кінь був добрий, він біг за людьми, як собака. Коли я до нього йшов, біг мені назустріч, мабуть, знав, що я такий же битий, як і він.

Згадую, як я бив масло у десятилітровому бутлі, гензьор називався. Говорили, що трохи поб'єш – і відкриєш корка, щоб вийшов газ. А я, певне, занадто збовтав, гензьор як бабахнув – розірвався. Я закляк на місці, увесь у сметані, а тоді – ходу. До села далеко, то я у Подобанку. Вітчим – за мною, але збагнувши, що не дожене, вернувся, скочив на коня і таки наздогнав. Як він бив мене нагайкою! Вийшов Данило Бабич і просить: "Дмитро, що ти робиш, чого так б'єш його?" А він і його нагайкою спересердя.

А мене погнав додому. Удома вже не бив, мабуть, охолонув, але на коліна поставив.

Згадую ще один епізод: поїхав вітчим у селище Мале на празник, на Покрову. А мені перед тим наказав: "Вирви буряки, бо буде мороз". Я того дня не вирвав. Наступного дня – справді мороз. Беру сокиру і починаю вирубувати. Вирубав трохи і облишив. Ті, що не вирубав – відійшли, а вирубані – померзли і почорніли. Щоправда, цього разу обійшлося без кари. Побубнів трохи вітчим, але за вимочену вірьовку не брався.

Поїхав він якось у гості до сестри Гапки. Я взяв його кишеньковий годинник, хотів похвалитися перед хлопцями. Завів його, але не знав, як наводити. Думав, як настінний. Узяв за стрілку – і давай крутити по колу. А стрілка візьми та й відламайся. Ото вже наступного дня "походила" по мені мокра вірьовка.

І ще раз я зробив велику шкоду. Поїхав вітчим з матір'ю на празник у Малі Селища, а мені сказав: "Гляди курей, не пускай на сусідське поле, бо сусідка погрожує, що насипала там чемериці". А мені хотілося побігти в село. Я половив усіх курей і вкинув у бочку, насипав їм зерна, а бочку накрив рядниною, щоб не вилізли. Прийшовши із села, заглянув – а там тільки півень живий. Кури всі поздихали. Що ж то буде? – подумав. Порозкладав курей: дві на вишні, одну в жолоб, іншу – під жолоб... А сам зарання вклався спати. Будить мене вітчим: "Ти курей не пускав на посів?" "Ні, – кажу, – не пускав". А вітчим: "Ну, Бухенчиха потруїла курей". Поїхав під луг, нарвав чемериці, відварив із пшеницею і насипав у неї під хатою. Всі кури у сусідки здохли.

Коли була несила терпіти вітчимові напади люті, тікав до баби і дядька. Вітчим приходив до них і лякав, що спалить хату, якщо мене пускатимуть до себе. Приходжу раз увечері – зачинено зсередини. Постояв і пішов у клуню, вискуб яму в сіні і там спав.

А одного разу, прийшовши до клуні, я побачив, що вона замкнена. Якраз падав сніг. Думаю, куди ж піти? Побачив, біля сусіда складена солома. Я заліз на середину скирти, зробив яму, накинув на голову соломи і так переночував. Правда, трохи ноги померзли. Зранку чую, хтось голосить. Вискакую із скирти, а баба обнімає, цілує: "Ти живий?" "Ну живий".

Може, думала, що я замерз.

З того часу я ходив по родичах і по чужих людях.

Усі боялися вітчима. Пам'ятаю, ночував у сусідів Стихунів. Хтось вітчиму про це сказав, він прийшов, а я – на горище заліз під струп і сіном притрусився. Вітчим шукав мене, але не знайшов.

Баба Пріська розповідала, що дід довго не жив. Після революції возив лісоматеріали і надірвав шлунка. Був добрим столяром – робив сам верстати, ліжка, шафи з візерунками, хату сам збудував. Баба після смерті зберігала дідові речі. Був лівар у коморі, яким дід, коли возив ліс, вантажив колоди. Зберігалися дідові постоли, кілька пар, і ще кошик, плетений з лика. І зброя, захована під дошкою, бо за Польщі заборонили мисливство і мати зброю. Баба все казала, що як виросту, то буду шукати ту зброю. Але нічого мені не дісталося, бо все це добро згоріло у війну.

ЛЮДИ ЗВИКЛИ ДО НОВОЇ НАЗВИ СЕЛА

Про село моє Садове я вже писав у книзі "Зарубцювалося у пам'яті моїй...", випущеній у 2006 році. Мій односелець Басюк Дем'ян, який прожив 96 років і ще пам'ятав панщину, розповідав, що коли відмінили кріпацтво, люди відмовлялися працювати в пана. Той написав оголошення за кордон, що продається земля. Так до нас наїхали чехи,

поляки, німці. Останніх було найбільше, і жили вони тут до 1940 року.

Із слів діда Дем'яна відомо, що у Малих Селищах на Костопільщині, де зараз полігон, буди сінокоси, болота, ліси: березина, дубина. Дубину я ще пам'ятаю. Ліси спиляли, коли організовувались колгоспи. Боліт було із десять: Мар'янівське, Полішане, Першеляве, Попове, Дякове, Захаркове, Миронове, Жукове, Шипкарове і Талахове. А ще було 44 грунти, тобто господарства, і село називалося Сінне. Перша згадка про нього датується 1455 роком.

Колишніми власниками села були князі Лукомські. Старшого пана – батька, люди не пам'ятали, а його сина, Сергія Лукомського і його жінку, яку називали бабушка душенька, згадували. Вона похована на цвинтарі біля церкви.

Говорили, що княгиня була родом із Литви, і її дівоче прізвище – Олігергард; народилася вона 1856 р., а померла в 1931 р. Похоронили на цвинтарі Лукомську тому, що пану виділили 2 гектари землі під кладовище. Але люди землею не скористалися, бо в 1939 році вступили перші совіти.

У 1871 році у Сінному було відкрито школу. Спочатку шкільного приміщення не було, навчалися по хатах. Оскільки не було і вчителя, його функції виконував дяк. А в 1905 році було відкрито церковнопарафіяльну школу. Щоправда, приміщення школи збудували аж у 1912 році, його урочисто відкрило земство.

Першим сільським учителем був Шкурський. Тридцять років по тому, уже в земській школі, почала вчителювати Глинська. Глинські поляки жили на колонії Михаїла.

Упродовж тривалого часу навчальний процес у Сінному був пов'язаний з іменем педагога Зінкевича Олександра Павловича. Народився він у селі Звірів Луцького району Волинської губернії. У 20-30-ті роки навчав у дві зміни 120 дітей. Навчання велося польською мовою. Але

3-4 класи мали одну годину на тиждень української мови. Пам'ятаю книжки старших учнів: "Промінь" і "Життя і праця". Із останньої мені запам'ятався вірш:

Хто ти, хлопчику, малий?
Українець молодий.
Український я юнак,
Жовтий тризуб –
То мій знак.
Жовті ниви, сині гори,
Жовто-сині в нас прапори.
Будуть нам допомагати
Господь Бог і Божа Мати.

Провчителював Зінкевич 46 років, був директором школи, і нагороджений орденом Леніна і удостоєний звання "Відмінник народної освіти". В 1946 році школа стала семирічною, у 1958 році – восьмирічною, а в 1987 році – середньою. Нове приміщення школи збудували в 1982 році.

Коли в 1963 році укрупнювали райони, наше село віднесли до Соснівського району, потім – до Костопільського. Стали скаржитися жителі: до Костополя – 40 кілометрів, а до Гощі – 16. Тож нас підпорядкували Гощі. Але в Гощанському районі вже було село Сінне (таку нову назву присвоїли Русивлю). Тому на загальних зборах було запропоновано перейменувати наше Сінне на Шевченкове, або Садове. Керівництво наполягало на Садовому, пообіцявши посадити 20 гектарів саду. І всі дружно проголосували за Садове.

Сад посадили, але за зиму зайці обгризли всі дерева, і сад так і не виріс. Пізніше, коли Сінному повернули його першу назву – Русивель, нам теж пропонували зробити це, але люди сказали, що вже звикли до Садового, і проголосували за Садове.

І ще скажу про те, що болить мені. У 1937 році поляки закрили в селі "Просвіту" і бібліотеку, яка була в хаті братів Джусів Семена і Данила. Це зрозуміло, вони хотіли

нас ополячити. Але чому ж наша, українська влада в незалежній Україні закрила сільську бібліотеку? Я спитав про це голову сільради. Той мені відповів, що то – вказівка з району, мовляв, краще буде, коли сільська і шкільна бібліотеки об'єднаються в одну. Я ж думаю, що причина в іншому – комусь було вигідно віддати приміщення бібліотеки підприємцям в оренду під магазин.

ПРО БРАТІВ НАШИХ МЕНШИХ, ЩО ЖИПИ-ЖИПИ ТА Й ДЕСЬ ПОДІЛИСЯ

З чого починається Батьківщина? З села, де ти живеш. З вулиці, на якій народився. З її чудової природи.

Особисто для мене це Кутлянщина. Нарекли її так через те, що вона у Садовому кутова. А ще вулицю перетинає потічок Золенка, який називають також Проваллям, позаяк минулої війни тут розібрали (провалили) на дрова місток.

Мало хто знає, що на Кутлянщині, за селом, працював колись млин, сріблився плесом став, вигиналась насипом гребля. За Польщі селяни пасли тут коней, а спати лягали прямо під загатою. Став же кишів різноманітною рибою, яку ловили навіть колисками та кошами. А влітку, коли частина ставка пересихала, це були здебільшого в'юни.

З початком меліоративних робіт усе понищилось. І хоч наразі на торфовищі є кар'єри та вода упродовж року, але риба не завелася.

А от у самій річечці жила маса бобрів. Минулого літа я, либонь, бачив уже останнього. Вода висохла, то він, бідолаха, дістався вуличної копанки, де жінки прали білизну, і з насолодою став купатися. Та, на жаль, убили і цю тваринку.

Ще кілька літ тому навколо моєї хати бігали куріпки. Особливо їм подобалося гребтися за хлівом. Зараз ці птахи теж кудись зникли.

Позаминулого року у мене востаннє "відмітились" зайці, з'ївши посаджену капусту. Це ж вони зробили і в сусіда Володимира Жолобчука, але з'їли розсади так багацько, що той мусив ставити будку з собакою. Торік зайці вже не прибігали ані в садок, ані на грядку.

А скільки було колись диких качок! Пам'ятаю, приніс з болота трьох маленьких. Годував, виходжував. А каченята підросли та й полетіли. Опісля хтось пояснив, що я мав попідрізати їм пір'я на крилах. Наступного разу так і зробив. Однак качки не полетіли, а вже втекли стежкою до болота. Побіг за ними, та не догнав.

Ми жили на хуторі, за сто метрів від болота. Там уже заслуховувався кумканням жаб. Тому, хто в це не посвячений, їх "спів" здається однаково монотонним. Але це не так! Голоси у них дуже різні. Мати з цього приводу казала, що з початком таких репетицій можна садити цибулю. Якщо ж хтось посадить раніше, то вона "попре в кубахи".

По болоту, виловлюючи жаб, ходили чаплі, високо в небі виспівували жайвори, про щось своє кричали перепілки. Зараз усе це кудись щезає, гине. От тільки не знаю, чому.

Приміром, уже давно зникли черепахи. А жили ж! І багацько. Пам'ятаю, за Польщі зайшов якось до свого товариша Павла Якимчука, а в нього у коморі, посеред великої дерев'яної балії, плаває черепаха. Ми з нею давай бавитись: виймали, тоді знов клали у воду. Аж тут де не візьмись Павлова мати. Та рушником його, рушником. Я, зрозуміло, ходу. А потім уже питаю: "Чому ви кладете туди черепаху?" "А тому, – каже Павло, – що цією водою мати затим напуває корову, а в тої опісля більшає молока".

Я переповів таку новину своєму вітчиму. Він пішов до болота і приніс черепаху. Відтак воду в балії міняли кілька разів, але молока у нашої чорно-рябої не побільшало.

Тоді вітчим випустив черепаху, і та поповзла спочатку на дорогу, а звідти – до болота.

А от чому зникли черепахи з околиць Садового, мені відомо точно. Випасаючи корів, ми, дітвора, часто знаходили черепашачі яйця, які ці тварини закопували в пісок, аби вигрівалися. Проте загрібали в тіні – в корчах, лозі чи лісі. Бо якби це робилося на сонці, то яйця просто спеклися б – такі жаркі були тоді літні місяці.

Так от, викопавши яйця, ми, дурні, підкидали їх угору, а коли ті падали, то не розбивалися, бо мали велику міцність. Зародок же від удару об землю гинув...

З яєць вилуплювалися і вужі. Вітчим розповідав, що в них під підлогою мешкало ціле сімейство цих неотруйних змій, яке вечорами виповзало нагору. Тоді вужів пригощали молоком.

Невдовзі домашні запримітили, що хтось регулярно доїть їх корову. Стали спостерігати і виявили, що винуватець – старий вуж. Він обвивав коров'ячу ногу і ссав вим'я...

Полюбляли молоко і їжаки, яких ми також підгодовували. Взимку вони перебирались у солому. І так тривало багато літ поспіль. Але торік їжаків чомусь теж не стало.

А в 1962 році, під час скиртування соломи, нашим хлопцям вдалося впіймати лиса. Привезли його до мене на ферму та й кажуть: "Якиме, став могорич, тоді віддамо". "Ні, – посміхаюся, – спочатку розв'яжіть мішок". "Так він же вискочить і втече". "А може, у вас там і не лис зовсім".

І розповів хлопцям ще польську історію, що трапилась у Тучині. Ходив там ярмарком один чоловік і за п'ять грошей пропонував показати "тваринку з псячим хвостом і такими ж вухами, але не собаку". Заінтриговані селяни платили, а коли комбінатор розв'язував мішок, то звідти визирав не кобель, а сука. Чоловік же просив кожного: "Нікому про це не говори. Бо тоді пропаде мій заробіток".

Вислухавши цю історію, хлопці поїхали за кролячою кліткою, куди потім і впустили лиса. Але він у мене не прижився, бо "оголосив" голодування. Ані ковбаси не їв,

ні м'яса, ні курчат мертвих. Коли ж я підкинув йому пару живих, то і їх не зачепив. А через тиждень узагалі десь зник. Якби знав, що саме цим усе закінчиться, то випустив би власноруч.

Або ще таке. Літ двадцять тому, теплого літнього вечора, вийшов я з хати, а на подвір'ї лежить півень без голови. "Певно, куниця чи тхір постаралися", – подумалось. Підняв трохи, аж бачу, голова під крило засунута. Став викручувати її звідти, а півень як закричить! Я з переляку кинув птицю на землю. В цю секунду з хліва вискочила лисиця, котра і вдалася до такої витівки. Я – за нею. Вона – під ящик. Доки штрикав у щілину палицею, а затим бігав за вилами, хитрунка зникла. Отож не вдалося їй узяти з собою ні першого півня, якому майстерно заклала голову під крило, щоб не рухався, ні другого, за котрим подалася в хлів...

"ВУЛИЦЯ КУТЛЯНЩИНА МОЯ..."

Садівська вулиця Кутлянщина має таку назву через те, що розташована на розі села. Позаяк ця місцина мені рідна, можна сказати, кровна (бо ж народився та провів тут усеньке життя), то і я, старий, зжився, зрісся з нею, наче оте дубове коріння із землею, яка його живить. Тому не уявляю ані себе, ні села свого без цієї вулиці. Як, утім, і без тих історій, що упродовж десятиліть обплутували її, намотувались на прямий стрижень-шлях. А що було, то було.

За Польщі, скажімо, тут налічувалось двадцять шість хат. Коли ж Садове спалили німці, то не лишилось жодної.

По війні люди знову відродили Кутлянщину, звівши на ній чотирнадцять жител. Правда, наразі вулиця поволі занепадає: шість будинків стоять пусткою, в семи доживають віку пенсіонери і лиш в одному живе працездатна сім'я з дітьми. Словом, вимре скоро Кутлянщина, дійде до того рубежу, з якого розпочинала після пожежі 1943-го.

А було ж, було! Приміром, у Громадянську війну в хаті моїх родичів Горлів (так їх називали по-кутлянському) розташовувався штаб червоного командарма Семена Будьонного. Він тоді (і в прямому, і в переносному значенні) був на коні, завзято гнав поляків на захід, не здогадуючись, що скоро противники поміняються місцями, й удару завдасть уже військо Юзефа Пілсудського...

До слова, це ж саме військо, але вже пізніше, регулярно влаштовувало у Садовому свої маневри. В середині 1930-х років, пам'ятаю, штаб чергових навчань розташовувався в нашому домі, а польова кухня – в кінці Кутлянщини. Ясна річ, ми, дітлахи, занадилися бігати туди за кашею. Траплялося, навіть у чергу за нею ставали...

Якщо польські жовніри ночували в клунях, то їх полковник (він якраз і керував маневрами) – в одній з наших світлиць. І так бувало щоліта.

Судячи з усього, цей військовий очільник мав особливий статус. По-перше, його обслуговували двоє ординарців. Один опікувався організацією харчування, інший одягав, взував шефа, чистив і прасував уніформу.

По-друге, у полковника не було лівої руки, а замість неї з рукава френча виглядав чорний гумовий протез. Звичайно, подібних старших офіцерів у Війську Польському знайшлося б чимало. До того ж з обома руками. Проте наш, певно, вирізнявся з-поміж усіх чи то своїми фронтовими заслугами, чи неабиякими знаннями і досвідом.

З самого початку мати й баба наказали мені за жодних обставин не переступати поріг полковникової кімнати. Однак він сам запропонував це зробити. Більше того, навіть

дозволив якось помацати свою каучукову руку, оскільки я проявляв до неї непідробний інтерес, раз у раз стріляючи очима.

В першу мить, звичайно, було лячно. Тоді полковник правою рукою взяв ліву, поклав її на стіл, а затим легенько притиснув до чорної п'ятірні мою дитячу долоню.

Чи то поляк не мав дітей узагалі, чи мав, але скучав за ними, але я йому сподобався, і ми, можна сказати, подружилися: полковник подовгу розмовляв зі мною, пригощав печивом, солодким чаєм, ласкаво куйовдив волосся. Згодом я дізнався, як цей уже немолодий офіцер позбувся руки. Під час одного з боїв на нього вихором налетів кіннотник-будьонівець. Не встигши вихопити шаблю, полковник (тоді ще – хорунжий) затулив голову від ворожого клинка лівицею...

Окрім незвичайного квартиранта, я відвідував і жовнірів, що відпочивали на сіні. Ті теж пригощали їстівним. Бувало, стільки надають, що не можна й донести. Та я все одно ніс: дуже вже смачно готував польський кухар. Так, як мати на масляну, чи навіть ще ліпше.

Або іще ось. До нашого городу впритул підходив луг, який усі звали Рутькою. Там жовніри вправлялися у багнетних атаках, влаштуванні фортифікацій, навчалися тактиці. Траплялося, хтось із солдатів ненароком пробігав через селянське жито та залишав сліди. Тоді військові кликали солтиса, складали акт і компенсували шкоду грошима.

Під час маневрів над Рутькою часто кружляв аероплан. Сісти він не міг, тому скидав пошту прямо на землю. До неї завжди був прив'язаний мішечок з піском.

Посеред Рутьки стирчала велика міцна жердина, до якої прикріплювали торбину з поштою уже солдати. Траплялося, з першого разу літак не захоплював мішка, а отже, заходив на нове коло та повторював маневр.

...А було ж, було. Це я вже про 1941 рік. Тоді на Кутлянщині зупинилися повстанці-мельниківці. Ночували

вони в хаті сусіда Панаса Стихуна, а коней завели в нашу клуню. По-моєму, то перший і останній такий випадок. Бо опісля в селі оперували лишень бандерівці. І фашисти, ясна річ. Куди ж без них, антихристів? Наробили такого, що й через п'ятдесят, сто літ не забудеш.

Одне лиш знищення євреїв чого варте! Та не всіх забили, на щастя. Дехто врятувався. Приміром, садівчанка Бася Штерембей. У 1942-му, після ліквідації Тучинського гетто, їй було 13-14 років. Підліток. Саме таку й прихистила у себе вдома Євдокія Мосійчук, що мешкала на Кутлянщині.

Ховалося дівча на печі, за цупкою ширмою. Там же з нею бавилися дочки Євдокії – Варвара й Ольга. Якось зайшов до світлиці їх односелець, що жив на іншій вулиці. Почувши вовтузіння, зацікавлено відсунув ширму і розплився в посмішці: "О, жидівочка сидить!" Сказавши це, хитро блиснув очима і забрався геть. А Мосійчучка сплеснула руками: "Тікай, Басю, бо загинеш! Його ж брат у поліції служить". І дійсно, надвечір у хату ввалилися троє озброєних українських шуцманів: "Де жидівка?" – накинувся на Євдокію старший. "Обсушилась і пішла", – була відповідь.

Між тим сміливиця Бася не полишила села, а переховувалась у своїх сусідів Мазурів і Якимчуків. Ані їх хати, ні дому Штерембеїв вогонь у 1943-му не зачепив. Тому в останньому поселився мій тесть Степан Бабич. З ним теж трапилася цікава історія. Після пожежі, як відомо, майже все село перебралося в ліс, у землянки, а худобу виганяло на вруну, впритул до згарища. Дізнавшись про це, польські шуцмани та німці погнали оту сотню корів у Тучин. Але за тиждень червоно-ряба Степана, подолавши п'ять кілометрів, повернулася. Так у сім'ї знову з'явилося молоко. А оскільки Бабичі мешкали в хаті Штерембеїв, то Бася приходила до них за цим поживним продуктом...

Це лише кілька історій, пов'язаних з вулицею на ймення Кутлянщина. Аби переповісти усі, не вистачить, либонь, і паперу. Бо було ж, було...

В ДИТИНСТВІ Я БОЯВСЯ БАТЮШКИ...

Знову повертаюся спогадами до дитячих років. Найбільше закарбувалося в пам'яті, як у дитинстві я дуже боявся батюшки. Та й не один я, а вся дітвора. Коли батюшка заходив на нашу вулицю, нас наче вітром здувало, чимдуж біг і ховався на горищі, а раз вискочив на піч, накрився і не дихаю. А думка свердлить мозок: краще б під піч було залізти.

Батюшка ж заходив до нас часто, бо мама була кравчинею, шила для нього церковний одяг і одяг для його великої сім'ї. Вже потім я трохи заспокоївся. Одного разу приніс батюшка шити штани, підняв підрясника, мати зняла мірку. Як він пішов, я запитав у матері здивовано: "А що, батюшка теж штани носить?" Мати відповіла ствердно. А я ж думав, що тільки спідницю (бо не знав, як та форма називалася).

У школі, по середах і п'ятницях був урок Божий. У ті дні я виходив з дому наче до школи, але ховався під містком і чекав, доки учні вийдуть зі школи. І тоді йшов додому. А як батюшка спитав, чому не був у школі, я відповів, що мати шила, а я братика глядів.

Пам'ятаю, ходили до нас шити і батюшчині сини і дочки. Одного разу син батюшки Саша на цвинтарі біля церкви покликав мене та й каже: "Що це ти одягнув берета, наче торбу? Я тобі покажу, як треба носити". Зняв з мене і одягнув на один бік, вийняв дзеркало, дав мені подивитися на себе, і сказав, щоб так ходив, ще й дзеркальце подарував. А ще Саша не раз купував квитки і водив мене на карусель. За німців він учителював, викладав німецьку мову, а пізніше став священиком і виїхав у Вінницьку область.

Тодішній батюшка Пижицький був суворим. На уроках завжди стояла така тиша, що чути було як муха летіла.

Якось, пригадую, ще за Польщі, у піст на Петрівку дівчата сиділи на колодках, співали купальні пісні. Аж чую раптом голосний крик, вереск. Вибігаю на дорогу і бачу:

батюшка підкрався з городу і чіпком дівчат по плечах, щоб не співали в піст.

У нас у хаті завжди було весело. Дядько потроху торгував тютюном, горілкою, але її мало брали, бо була дорога. Говорили, як на весілля взяв відро горілки, то це вже дуже багато. А пили денатурат та іншу гидоту.

Тютюн був у пачках, брали півпачки або четвертину. Сигарет не було, але дядько робив їх сам. Була в нього така коробочка – портсигар, його і хлопці носили... Також був моквинський папір як на сигарети, по сто штук у пачці. Дядько кладе папір у портсигар збоку, накладав тютюн, край паперу слинив, повертав за ручечку і виймав сигарету.

Хлопці і дівчата часто збиралися на вечорниці. Наймали музику, на скрипці завжди грав Білоус Гнат, покійний уже.

А зі мною хлопці грались якось особливо. Зубко Федір був хлопець, як то кажуть, "битий", за Польщі сидів у Березі Картузькій за політику. Як розпочалася війна з німцями, повернувся, але німці як активіста кинули в гетто у Новоукраїнку і знищили. Так ось Федір підмовить мене вийти серед хати і сказати на когось щось прикро-дошкульне. Був у нас Воробей Шебет, він гарно танцював. Федір намовив мене, я вийшов на середину хати і кажу: "Шебет, ти гарно танцюєш, але ж у тебе на полі зорано і не заскороджено, то якби ти пішов і по тих бутках поскакав".

Або вийду, було, і кажу: "Штири поли в Герасима, груди голі". Бо він завжди ходив розхристаний.

Питав мене якось Федір, ким я буду, як виросту? Я відповів: буду сіяти, орати. А він: де ж я буду це робити, коли в мене землі немає? Я не розгубився і відповів, що на дорозі.

Одного разу скопав я на городі грядочку, взяв у хаті цукор і посіяв у землю. Як стала мати шукати цукор, я пояснив, що вже його посіяв. Тоді мати мені розтлумачила, щоб отримати цукор, треба спочатку посіяти буряки.

Якось говорить Федір до мене: "Ми зробимо з тебе отамана, а може, і самого гетьмана".

Тітка Євдокія вишила мені сорочку, мати пошила шаровари і шапку, сперезали мене українським поясом, Федір зробив булаву, і на чергових вечорницях випхав на середину хати і говорить:

– А чим не козак?

Коли десь губив булаву, то ходив по хаті, шукав і допитувався:

– Де моя булава?

Так мене і стали дражнити Балявою.

Молодь завжди справляла в нас Андрія. Пам'ятаю, як вішали калиту... Також старші чоловіки відзначали Масляну. Існувала тоді така легенда про масляну: одна баба пішла до родичів на масляну і її замело. Шукали її в понеділок, вівторок і середу, а в четвер знайшли; тож четвер називали "знайди бабу", у п'ятницю хоронили, а в суботу ходили на снідання. І так гуляли цілий тиждень, бо в неділю справляли запуски, в понеділок усі чоловіки їхали в Тучин на ярмарок: говорили, треба пополоскати зуби, бо, може, де є ще м'ясо.

Пили ще горілку, але після цього до самої Паски ніхто її вже й не нюхав. Одного разу, як старші чоловіки справляли Масляну, я лазив під столом, шукав недопалки і знайшов п'ять польських злотих. Тітка сказала, щоб я віддав ці гроші їй, натомість вона дасть мені більше. І таки дала мені один злотий, який за розмірами був більшим за п'ять. Отак надурила мене малого.

А ось гроші були в мене часто, бо мати шила і в машинці, в шухляді, завжди лежали монети. Якось каже мені мій родич, теж Яким Орел (уже покійний): "Візьмеш у матері гроші, підемо до крамниці, але спершу зайдемо на поле по квіти". Там показав, як він уміє ходити на руках, і почав мене цьому вчити. Брав мене за ноги і тримав, а я руками ходив по землі, аж доки не витрусить з моїх кишень гроші. А тоді говорить: "Хто знайде гроші, то вже того вони й будуть".

Молодь відзначала запуски в неділю. Дівчата брали їжу, хлопці – горілку. Було заведено: скільки дівчина вип'є чарок горілки, стільки на Паску подарує хлопцеві писанок

і крашанок. А ще вишиє хустинку, і на ріжку позначить своє ім'я. На другий день Паски знову збиралася молодь, і дівчата дарували хлопцям волочильне.

А зими! Які сніжні вони раніше були! В 1940 р. зима вдалася дуже сурова. Казали, що то совіти принесли сибірську холоднечу. Тоді в саду повимерзали дерева. Колись дерева виростали вищі, ніж тепер. Очевидно, таких сортів тепер не садять. Пам'ятаю, в сусіда Якима, солтиса, була дуже висока груша. Хоч облазив я в саду всі дерева, але на неї боявся вилізти. Називалася груша фунтовка, бо сам плід важив фунт, тобто 400 грамів.

А однієї зими випав такий сніг, що на вулиці, де жили брати моєї баби – Данило, Василь і Макар, так замело хати, що господарі вранці вилазили через стріху. Навіть не змогли прокидати стежку, а тому прокопали тунель довжиною в 300 метрів.

Сніг був нарівні з клунями, і ми, дітвора, вилазили на самий верх клуні і з'їжджали санками. Нас дуже сварили за це, бо стріха псувалася...

Була в селі "Просвіта", яку в 1937 р. поляки закрили. Розташовувалася вона у братів Семена і Данила Джусів. Був у них ще один брат, але за Польщі виїхав до Америки. Активісти-"просвітяни" приходили до нас вечорами. Це – Зубко Федір, Щербанюк Григорій – колишній полковник, отаман УНР, Кубчик Устим, Сорока Іван. Вони приносили літературу. Я, щоправда, ще не читав, мені давали тільки журнали з малюнками.

Хата була на контролі. Неодноразово на вечорницях був присутній поліцай. Але ж у нас був і свій захист – це сусід, солтис Яким Ткачук. Я йому пас корів, допомагав хлопцям по господарству, бо ж господарство було велике – 12 гектарів землі. Не один раз, коли їде із села, співав пісню:

Ой там, попід мостом,
Росте трава ростом,
Росте вона, зеленіє...

І коли я чув цю пісню, то одразу біг до його хати, бо знав: даватиме хлопцям цукерки, той мені щось перепаде...

ПРО ПОЛЬСЬКІ ГРОШІ Й... ПЕТЛЮРІВСЬКИХ ПОЛКОВНИКІВ

Хочу ще розповісти про колишнього мого сусіда – Бойчука Нестора. Ще за часі Польщі жив він через дві хати від мене. Був у нього син Павло, менший за мене на два роки. Менші завжди хочуть дружити зі старшими, але старші не завжди їх приймають. В них у степці (комірчині) була крамниця. Торгував у ній єврей Шимшель, щоправда, недовго, бо поліція заборонила, – мале приміщення. І він перейшов до сусідів – Лейчука Олександра. Часто я згадую Нестора, його слова про гроші польські.

Мав Нестор пару коней, їздив на заробітки: то на ярмарок возив євреїв, то їм дрова привозив із лісу. Розповідав Нестор, що одного разу привіз він дрова єврею. Дає єврей йому гроші – царські рублі золотом, а Нестор не хоче брати, каже – дай польських грошей. А єврей говорить: "Ну й мужик, не хоче гроші, а хоче бумагу, на тобі бумагу". Євреї пустили чутку, що золото не буде ходить. А самі при кінці Польщі збирали золото, знали, що німець буде іти війною, і вони говорили, що їм треба назбирати два вагони золота для Гітлера, і він їх не буде зачіпати.

І ось Нестор вносив ящика із старими грошима і ми гралися. Були польські, царські, катеринки, пам'ятаю, навіть

гривні великі з тризубом. Польські ж гроші – металеві злоті. Пам'ятаю, що 1 злотий був більшим за 5 розміром. Це мені так запам'яталося, бо коли справляли масляну, то я, малий, лазив під столом, збирав недопалки і знайшов 5 злотих. А тітка Євдокія сказала: "Дай мені твого золотого, а я тобі дам більшого". Потім з мене усі сміялися...

Поляки, при кінці Польщі, випустили вже паперові гроші, а до того були металеві, із великим вмістом срібла.

А носили гроші в капшуку, як і тютюн. Це така маленька торбина, часто вишита. Вона затягувалася шнурочком...

Сам Нестор був поважною людиною, служив у війську Петлюри. Потім не раз згадував, як воювали і як розбігалися...

Хочу згадати всіх учасників визвольних змагань у складі УНР – 1918-1921 рр. на чолі з С.Петлюрою, які були репресовані, – Білоус Яків, Вертелецький Тимофій, Зозуля Антон, Лейчук Олександр, Мазур Сергій, Павлюк Василь, Сорока Іван, Ткачук Іван.

А ось мій сусід, станичний (псевдо – Пугач), а потім і фронтовик Сірук Іван Стахович стверджував, що в селі Воскодави жив генерал-хорунжий петлюрівської армії Євген Білецький.

8 березня 2008 р. пішов я провести в останню дорогу мого родича Василя Басюка, і зустрівся із його швагром з Жалянки – Озарчуком Василем Мартиновичем. І я запитав Василя, як звали полковника петлюрівської армії Ященка. Та Василь відповів, що не знає, говорили до нього прямо – полковник, навіть не знав, яке в нього прізвище. Розказував Василь, що був у нього друг Тимошевський, звання не пам'ятав, ще згадав, що полковник Ященко був організатором в УПА. Коли проходила акція, тобто облава, то полковника заарештували біля хати, це із слів Гордія Кірчука. Як він прийшов із фронту, полковник закопав біля хати в ящику жита. Коли він його діставав з Гордієм, то енкаведисти застали їх біля ями і сфотографували, і в обласній газеті

було надруковано, що застали біля схрону, який проходив від хати аж до лісу. І сам Василь засміявся, сказав, що жив полковник біля болота, і яка може бути дорога під землю в болоті? Я і підтвердив, що знав те місце, де був хутір полковника, бо не раз ловив рибу в тому болоті із головою колгоспу Усиком Романом Тимофійовичем.

Полковника засудили і розстріляли як бандерівця в 1944 р.

Василь просив, щоб я не розказував, що це він мені розповідав. І я зрозумів, що люди ще налякані більшовиками. Ще я запитав, де дружина полковника? Василь відповів, що дружина була родом із Воскодав.

Згадаю ще одного полковника, який жив у нас – Щербанюк Григорій Семенович, його в 1946 р. закатували в Рівному в НКВС. За нього я вже писав, але не згадав, що за німців Щербанюк їздив на свою Батьківщину, в Полтавську область – с.Сквира. Розповідав мені про це Іван Сірук, у якого деякий час жив Щербанюк. Коли Щербанюк приїхав туди – хати вже не було, спалили німці. Став він під грушею, зажурився... А сусід, який прийшов до нього, повідав, що немає рідних у полковника, всі померли від голоду в 1932 р. Правда, один син вижив, але забрали його в дитячий будинок...

БУЛА В СЕЛІ "ПРОСВІТА"

За Польщі в нашому селі діяла "Просвіта". Очолював її колишній отаман військ УНР полковник Щербанюк Григорій Семенович. Бував він у нас удома нечасто, остерігався поляків.

На вечорниці заходив, як чергував, поліцай Маслянка, як правило, вдвох із крамарем. Пам'ятаю, що з карабіном, говорили, австрійського виробництва.

А вечорниці зазвичай проходили в нас, бо було в діда Кирила і баби Пріськи три дочки і один син Юхим.

Дід рано помер, ще за Польщі. Він возив деревину на нову хату і підірвався. Баба Пріська ще довго зберігала лівара, яким дід вантажив колоди на підводу.

Дід був завзятим мисливцем. Коли поляки заборонили мисливство, він заховав рушницю: продовбав у платві виямку, вклав туди рушницю, прикрив дошкою. Коли німці палили село, то згоріла і хата, і все, що в ній було.

Ще баба зберігала на стіні в коморі кошиль і дві пари постолів. Кошиль мав вигляд плетеної сумки з лика, чотири шнурки і вплетена кришка накривала як сумку. Дід вішав полудень на гілці в лісі.

У нашій хаті завжди було людно. Збиралася не тільки молодь, але й старші чоловіки та жінки. Активісти приносили різноманітні газети і журнали, я любив їх переглядати. Приносили літературу Зубко Федір, Купчик Устим, Сороки Іван та Петро, Біль Герасим, Жолобчук Сава.

У селі діяло дві організації "Просвіти". Якось я зустрівся із Жданюк Уляною (дівоче прізвище Вертелецька), вона вийшла заміж на Полівці, через те і не потрапила до Сибіру. А такі дівчата, як Давидюк Марія, Зубко Тася, Мазур Агафія, були засуджені за других совітів, а їх сім'ї вивезені до Сибіру. Пізніше їм не дозволили жити на Західній Україні. І згадала Уляна, як колись ставили п'єси по клунях, на дворі. Не раз їздили в Тучин виступати.

Одного разу ставили в Тучині п'єсу "Запорожець за Дунаєм". Уляна, яка грала роль Одарки, була визнана найкращою.

І ще згадала Уляна, як колись, за Польщі, хористи в церкві заспівали "Боже Великий, Єдиний нам Україну храни". Цього я не запам'ятав, але пам'ятаю, як співали "Вірую" українською мовою. Тоді пан Лукомський втік із церкви, бо він був росіянином, а батюшка Пижицький кричав через усю церкву: "Боввон, что деваеш?" Не міг вимовити букву "л".

Після того, як заспівали українською мовою молитву "Боже Великий Єдиний...", батюшка подав скаргу в поліцію. Дівчатам простили, а от хлопцям – ні. Найбільше дісталося моєму дядьку Хомі Джусу і Саві Жолобчуку, який заміщав регента Главінського. Останній мав документи, згідно з якими можна було служити українською мовою. Але батюшка був росіянином і уперто противився цьому. Хоча матушка і діти його розмовляли українською мовою.

Коли прийшли німці, батюшці сказали: не хочеш служити українською мовою – ми знайдемо іншого священика. Пижицький не пристав на цю умову. Тоді один хлопець, не називатиму його імені, кинув у вікно камінь із запискою, в якій ішлося: не хочеш служити українською мовою, то вибирайся із села.

Батюшка страшенно образився. Він здогадувався, хто це зробив. Навіть казав: "Той, кого я своїм хлібом вигодував".

Отже, він вибрався в Рівне, служив там у соборі. Він помер за німців. Його сини – Саша і Володимир теж стали священиками і виїхали у Вінницю.

Ще хочу згадати за вечорниці. Дівчата збиралися в нас вечорами прясти і вишивати. Раніше веретеном пряли, а потім коловерткою. Пам'ятаю, одного разу хлопець, щоб перервати нитку, притулив сигарету: хотів пожартувати, а льон спалахнув, як сірник. Ото було вереску!

Як артіль була: мати строчить на машинці в одному кутку, в іншому – дядько тче на верстаті полотно, я сучу цівки під верстатом, дівчата прядуть і вишивають. А світла того – одна гасова лампа висить посеред хати.

А в суботу і неділю вже збиралися хлопці й дівчата, наймали музику. Грав на скрипці наш родич і сусід Олександр Ткачук.

Коли в 1939 році прийшли совіти, дядько мій став торгувати лікером. Одного разу я вирішив спробувати з кожної пляшки потрошку. Напробувався, що аж губи злипалися, а як хотів встати, то не зміг піднятися. А ще одного

разу взяв з собою на поле жменю цигарок. Накурився так, що на все життя вистачило. Хлопці погнали корів, а я лежу на полі, не можу встати. Аж посеред ночі приплентався додому. З того часу цигарок більше до рота не брав...

ПРОРОЧИЙ КУПЛЕТ

Дивлюсь телевізор – лине співуче українське слово. Слухаю радіо, читаю газету – те ж саме. А було й навпаки. Правда, дуже давно, майже сім десятиліть тому, коли Садове звалося Сінним, а садівська школа – Сінненською початковою.

На уроках тоді звучала лише польська мова. Це передовсім стосувалося нас, учнів першого і другого класів. Третьо- та четвертокласникам було легше, оскільки вони раз на тиждень вивчали рідну мову впродовж цілого уроку.

Але коли дзеленчав шкільний дзвінок, сповіщаючи про початок перерви, ми висипали в коридор і на подвір'я, без будь-якого остраху розмовляючи по-українському, наче вдома з батьком чи матінкою. Тоді-то і трапився той випадок.

Польська влада діяла, можливо, дещо повільно, але впевнено – планомірно, цілеспрямовано, завзято. Це стосувалося перш за все ідеології. Тому щораз перед початком уроків ми, українські діти, мусили співати державний гімн Речі Посполитої, де, зокрема, були й такі слова: "Єще Польска не згінела, кєди мі жиємі".

Зазначені рядки забивалися в наші мізки, наче гострі цвяхи у м'які соснові дошки. Отож у якийсь момент це викликало протидію, і під час перерви ми, не змовляючись, голосно затягнули "вінегрет" зі своїх та польських слів: "Єще Польска не згінела, але цьому бути. Іще поляк українцю чиститиме бути".

Позаяк приміщення школи було невеликим, то наш спів від початку і до кінця чули учитель та однокласники. Тому в класі, куди ми повернулися, педагог наказав стати всім у лівий куток, бо в правому завше ставив тих, хто провинився, навколішки. А наказавши, пригрозив, що якщо почує хоча б раз подібне іще, то прожене нас не лише зі школи, а й із села.

Я, Петро Фурманець, Іван Шуляк і Степан Басюк, звичайно, пообіцяли, що таке більше не повториться. Однак минув рік, і ІІ Річ Посполита під ударами німців припинила своє існування. Згінела, згідно з тим куплетом. Проте ми більше не виконували цієї пісеньки: не було перед ким та й, чесно кажучи, не хотілося вже чомусь...

АНДРІЇВСЬКІ ВЕЧОРНИЦІ: КОЛИСЬ І ТЕПЕР

Добре запам'яталося мені, як колись справляли Андрія. Пригадую, до 1939 р., за Польщі, хлопці та дівчата святкували в нашій хаті. Варили дівчата вареники, пекли калиту. Калита була у формі місяця, вішали її на нитці до сволока. Там був забитий скобель, до якого чіпляли колиску. Отже, на скобелі висіла калита на нитці, а хлопці шикувалися в шеренгу, брали коцюбу між ноги, ніби під'їжджали конем до калити, і кожен мав вкусити калиту, не чіпаючи її руками. А дівчина стояла з квачем, виквацяним у сажі, і який хлопець не кусав, вимазувала, промовляючи: "Промазав, а я вмазала".

Ото було сміху.

А коли ми вже справляли Андрія, то калити не було. Дівчата варили вареники, хлопці приносили горілку, домовлялися, хто буде з якою дівчиною справляти Андрія. Коли дівчата варили вареники, то для сміху ліпили їх з

грошима, мукою і ключем. Жартували, кому попаде з грошима, то буде багатий, кому з мукою – буде мельником, а кому з ключем – буде полотно ткати.

А насамкінець дівчата брали миску з варениками і йшли у двір кликати собаку. Кожна кидала йому вареника, і якої дівчини вареника собака першим візьме, та і перша вийде заміж.

Пам'ятаю, колись попав вареник Вертелецькому Артему, а він за миску і на двір, викидав усі через хату. Я вибіг, кричу: "Це ж жарт, ти що, не розумієш?"

Зараз усе це вивелось.

Ось я і кажу до сусідки Марії: "Давай зробимо дітям Андрія, хай згадують. У мене вже буде восьмий десяток, може, за рік і не доживу". Пішла Марія в магазин 12 грудня, купила борошна, були в нас вареники з картоплею і м'ясом. Сусідські діти майже кожного дня мені допомагають, і хліба куплять у магазині, і води принесуть, літом у городі допоможуть. Ці діти з трьох сімей, вони теж обділені долею – Іра, Іванка, Віта, Марійка, Діма. Як настав час на Андрія, наварив картоплі, відварив м'яса. Діти прийшли зі школи, зайшли до мене, а я кажу до них, що сусід Адам приніс миску вареників, то будемо з ними справляти Андрія. Але дівчата наполягли, що самі справляться і наліплять вареників. Замісили тісто, намішали з картоплею, з м'ясом. Можливо, тісто вийшло не зовсім вдале, але, головне, що вони робили все самі і впоралися.

Поставив їм кагору, сказав, що лікарі рекомендують по ложці чи дві червоного вина, щоб радіація не приставала. Буде що дітям згадати! І так я відсвяткував 79-го Андрія. Бог знає чи доживу ще за рік. Все призабуте, через те я і справив дітям Андрія, щоб їм було що згадати.

ТВЕРДЕ СЛОВО ХОМИ...

Запам'ятався мені ще один житель с.Садове, тому хочу про нього розповісти.

То було ще за Польщі. Джус Хома Трохимович служив у польському війську. Тоді в нашій хаті завжди проводилися вечорниці. То я й запам'ятав "Хому" як жовніра: був він у військовому однострої, кашкет рогаткою, при боці шабля. На чоботях шпори – кавалерист.

За Польщі Хома був членом "Просвіти" (коли очолював її Щербанюк Григорій, полковник УНР, отаман у війську Петлюри). А ще Хома співав у церковному хорі. Одного разу заспівали хористи "Боже Великий Єдиний нам Україну храни!" і всіх хористів оштрафували. Хомі перепало найбільше, бо вирішили, що саме він був організатором, хоча регент Главінський мав документи, якими дозволялося відправляти службу Божу українською мовою.

Потім Хома оженився, взяв сестру моєї матері Євдокію і таким чином став мені дядьком. Хрестив я в нього двох дочок – Галину і Віру, і ми до всього ще й покумували.

Коли організовувалася Повстанча армія, Хому мобілізували до неї. Служив він у курінного Трофімчука Степана Климовича (псевдо – Недоля) кавалеристом-розвідником. За селом, на хуторі Мар'янівка, в будинку Мартинчука Дмитра розташувався штаб Недолі. Сам Дмитро був санітаром, також мали лікаря єврея, то ж люди йшли сюди як у лікарню. Воробей Іван Стратонович розповідав, що коли німці спалили село, то він жив на хуторі в Мартинчука Дмитра.

На день Недоля виїжджав у ліс, возив його наш односелець Нагорнюк Василь Андрійович, трійкою буланих коней. У супроводі із хлопцями був і Хома Джус, котрий розповідав, що вони знаходилися у Пустомитському лісі. Поряд у лісі були ковпаківці, жили з ними мирно. Хома

згадував, як одного разу, за німців, брали в Тучині шкірзавод. Залягли біля пошти, готові до бою, але німці у бій не вступили, спершу викликали допомогу із Шубкова. Повстанці ж робили все миттєво: відбили замки і навантажили 14 підвод шкіри.

А згодом, говорив Хома, напали на Пустомитський маслозавод, уже разом з ковпаківцями. Забрали масло, сир – і в ліс, розділили з Ковпаком. Ковпак, розповідав Хома, запрошував їх, щоб переходили до нього, але хлопці відмовилися, бо це, казали, буде зрада.

Після того з Ковпаком Хома не зустрічався.

А ще Хома розповів таку історію. Якось відпросилися з хлопцями додому, щоб перевдягнутися: Іван Сірук, Дмитро Мартинчук і ще один хлопець з Воронова. Ось вороновець і каже: "Давайте підемо на хутір Діброва до крамниці, повечеряємо". Коли прийшли на Діброву й постукали у вікно крамниці, продавець відчинив вікно і закричав до дружини: "Що упав?", а потім ще раз – "Що упав?", а тоді до нас – "А у вас ніхто не упав?" – і бабах із гвинтівки над головами...

Гукнув Мартинчук: "Тікайте!" І вони щодуху назад до Воронова. Зайшли у Воронові до продавця, постукали, він відчинив двері, запитали, чи є що повечеряти. Той запропонував хліб і сало. Коли вечеряли, Мартинчук і сказав: "Ви ж не знаєте, чого він стріляв?" То є гасло (пароль) із сусідньою Житомирською областю. Ми тоді мали сказати, що в нас теж "упав", тобто ми – із УПА.

Коли сталася епідемія тифу, захворів і курінний Недоля. Хлопці розійшлися по домівках. А Недолю схопили більшовики і повісили в Рівному біля театру.

Коли Недолю арештували, то, подейкували, що його доправили в Київ до Ковпака, щоб той зберіг йому життя. Але Ковпак сказав: "Я пропонував йому перейти до мене, а Недоля відмовився і тому нічим не можу допомогти".

Хому направили в трудармію на Урал, на воєнні заводи. Вижив дивом, такі, як він, мерли від голоду, наче мухи. Але Хомі пощастило: ходив на роботу перебирати картоплю у сховища разом із солдатами. А їм дозволяли обрізувати гнилу картоплю і варити ті гнилі обрізки. Коли йшли додому, то ще в рукаві ніс кілька картоплин, рятував товаришів. Із села були Фурманець Василь, Жолобчук Юхим та ін.

Після війни повернувся Хома додому, був церковним старостою, потім пішов у колгосп. Було в нього п'ятеро дітей, усі дівчата.

Допомагав Хома мені в господарстві. Я мав пару коней. Ними Хома обробляв своє поле і мені пособляв. Одного разу молотив у мене в клуні. Прийшов у хату вечеряти, але згадав, що забув маринарку в клуні, і чимдуж – за нею. Аж чую, якийсь гвалт у дворі. Виходжу, а Хому тягнуть у клуню четверо повстанців, щоб розстріляти. Я в крик:

– Що ви робите?

А вони:

– Він нас видасть.

А в мене переховувались повстанці, була криївка в клуні. То я кричу: то й мене разом убивайте! Що я скажу тітці?.. Та й п'ятеро дітей у нього... І що мені робити: везти додому мертвого чи закопати тут, у клуні?

Наказали Хомі, щоб мовчав... Бо як видасть, виб'ють усіх.

Хома дав слово, що нікому не скаже. І тримав це слово твердо.

УМІЛЕЦЬ МИХАЙЛО ХОМУЙЛО

Думаю, заслуговує на увагу розповідь про Михайла Хомуйла. Мені про нього повідав Білоус Адам, сусід, племінник Михайла. Мені Михайло теж доводиться родичем. Дід його дружини, вже покійної Тасі, був братом мого діда Кирила, а мати Тасі – Надія, і моя мати Марія – двоюрідні сестри. Таким чином ми з Тасею – троюрідні, а вже з Михайлом – швагри.

Отже, розповідав мені Адам, Михайла призвали в армію в 1940 році. З фронту був знятий як "западенець" і направлений на Урал, на завод. Коли прийшов з армії, працював у Тучинській МТС, відповідав за водопостачання на фермах колгоспу. Якось подзвонили, що у Шубкові немає води (тоді Шубків належав до Тучинського району). Поїхав Михайло в Шубків, відкрив під водокачкою комірчину, але йому стало недобре, здавило серце... Він вийшов, сів на лавку біля водокачки. І саме в ту мить обвалилася башта з водою: розсунувся фундамент (робився зимою, і як сонце пригріло – він і роз'їхався).

А перед тим йому циганка в Рівному гадала: якщо ти переживеш 36 років, то будеш жити 86 літ. Зараз Михайлу вже 89 років, наступного року 90 буде. Дуже переживав він свій 86-87-88 роки.

Мені довелося багато років пропрацювати з Михайлом. На фермі, якою я завідував більше чотирьох років, не було води, її возили бочкою конем. І взявся Хомуйло Михайло провести воду. Пробили свердловину, закопали 4 дубових стовпи, поставили на них бак. Пофарбували бака, утеплили кострицею. І стала ферма з водою. Потім Михайло ще зробив у парнику форсунку. Також зробив підвісну дорогу на фермі і гній вивозили вагонетками. Ними же і розвозили тваринам корми.

Коли я перейшов працювати в городню бригаду, то її з'єднали з хмелевою. Хмелесушарні тоді не було, хміль

возили сушити в Пустомити, сусіднє село. Це було незручно, і Михайло заходився будувати хмелесушарню.

Хміль родив на славу, виконували план, отримували додаткову оплату – премію в кінці року.

У 1967 р. знімають комірника і мене ставлять на його місце. Я спочатку не згодився, боявся, що не впораюся. Віднікувався кілька днів, та на моє місце вже поставили мого родича Орла Якима, і я змушений був уже дати згоду. Важко було. Головне – заготовити насіння, щоб не загрілося. Все сушилось на сонці на току. Але й тут Михайло Олександрович допоміг. Спочатку побудували АВМ сушарню, а потім зробили під навісом, біля комори, сушарню: сушили насіння, льон, конюшину та інше. Ось тоді колгосп і забагатів: возили в Росію, в Брянську обл., на продаж люпин, конюшину, вику, траву. А звідти привозили автомобілі, комбайни, пилораму, токарні верстати. Комбайни гнали комбайнери своїм ходом, тільки жатки знімали.

А потім і на току поставили сушарню, яка сушила насіння.

За Андропова побоявся далі працювати, дав розписку, що з комори нікому нічого не дам – ні зерна, ні м'яса, бо не голова відповідатиме, а тільки я. Тай отрутохімікати вже шкодили (вони в коморі зберігалися), і насіння потруєне. Я не міг зайти в комору, тільки двері прочиню – всього вивертає... І я звільнився... Щоправда, з великими труднощами.

А комірник, якого поставили після мене, не дав ладу і його скоро вигнали. Загрілося насіння, посіяли на зиму, а воно не зійшло. Мусили переорювати поле навесні.

Колись начальник сільгоспуправління Войцещук Кирило Федорович казав мені: "Ти, Орел, гляди насіння, щоб не загрілось зерно. Бо насіння ви ніде не купите".

Ці слова я запам'ятав назавжди.

А потім у районі (Гоща) побудували насіннєвий завод, туди возили зерно, а звідти одержували насіння, вже навіть протруєне...

ГЕКТАР ПОЛЯ ЗАМІСТЬ... КАНТАРКИ

Думаю, що ще пригадати та описати, щоб пережите й бачене не пішло разом зі мною на той світ. Адже мені пішов уже 81 рік. А бачив і пережив я багато всього: викопував на Паску на себе яму, та Бог уберіг від смерті... Але найстрашніше – поховав у 2006 році свою дружину Ярину Степанівну. Після цього я ночами не сплю, навіть не вимикаю світла. І ось на думку спало написати ще за Герасимчука Івана, колишнього голову Більської ради 1939-1941 років. Щоправда, я вже про нього писав, але не згадав основного: Іван Герасимчук – це дід нашого шановного Миколи Івановича Поліщука, керівника агрофірми "Мир". Не всі в селі знають, що Іван Герасимчук у революцію служив у Петрограді, був комуністом, охороняв у Смольному Леніна. Коли видали декрет про землю, він усе залишив і з односельцем Сіруком Олександром, теж комуністом, прибув у Садове, щоб отримати землю. Але з цього нічого не вийшло, бо Західну Україну окупували поляки. Та коли поляків змінили перші совіти, І.Герасимчук став головою Більської ради. На нього дуже тиснули, щоб він організував колгосп на панському господарстві і визначив кілька куркулів для вислання в Сибір (щоб залякати населення). Але Іван твердо сказав, що в нас куркулів немає. Його думка мала велике значення. Адже не вислали з села жодної сім'ї.

Розділили панське господарство повністю, навіть корів, свиней і птицю. Бо Іван Герасимчук сказав, що все панське багатство – то тяжка людська праця, і все треба віддати людям. Колись мене питала Ярина Бабич, чи я пам'ятаю, як приходив, коли ділили господарство, і плакав, бо мені не дали кантарку. Вони мені так подобалися, але ж нашої сім'ї не було у списку бідняків.

У Люцинові була своя сільська рада, і коли в 1940 році звідти виїхали німці, на їхніх господарствах організували

колгосп ім.Шевченка. Головою був Зварич, якого потім убили. А в Антонієві була МТС, яку перевели з Воронова. Згодом її перебазували в Тучин, та все одно після того МТС довго ще називали Антонієвкою.

Або ще такий випадок. На сільському сході (так тоді називали збори села) один чоловік виступив і сказав, що треба з церкви зробити клуб, а на місці вівтаря – сцену. Але Іван Герасимчук рішуче заперечив, сказавши, що туди нічого лізти. А той чоловік, як пекли хліб за покійними, не давав жінці пекти, казав, що в неї п'ятеро дітей, то нехай краще діти їдять. І жінка брала муку, приносила до моєї баби Пріськи, щоб та спекла і занесла до церкви. Але коли сам захворів і лежав, то просив у жінки прощення і щоб по ньому обов'язково пекла хліб. Покаявся...

Хтось запропонував обладнати клуб у панському будинку, але голова повідомив, що там буде сільська рада. А ще додав: спочатку побудуєм школу, а тоді будемо думати про клуб. Так і сталося: забрали три недобудованих хати німецьких колоністів і збудували школу.

Совітам не вдалося організувати колгосп у 1939-40 році, але вони все-таки першими в Тучинському районі організували колгосп ім.Леніна в Садовому у 1949 р.

Закарбувався в пам'яті ще один схід села, коли ділили панську землю. Сказав мені вітчим, щоб і я там був, може, і мені щось виділять. Пішов я до клубу. У клубі на зборах засідала комісія із 17-ти чоловіків і жінок, називалися – Комітет незаможних селян.

Очолював комітет Щербанюк Григорій Семенович. Пам'ятаю членів: Джус Карпо, Зубко Федір, Жолобчук Сава, Степанюк Кирило, Сірук Пелагея, Вертелецька Уляна, Мазур Агафія, Давидюк Марія, Зубко Тася та ін. Майже всі люди з "Просвіти", яка діяла за Польщі і яку очолював Щербанюк. Більшовики не знали, що він полковник царської армії і перейшов до військ Петлюри. Його заарештували і в 1946 р. уже за других совітів закатували в Рівному у

в'язниці. Про це розповів Ковальчик Юзя з Люцинова, який сидів з ним у камері і власноруч закопував його в Рівному на міському цвинтарі. А Шуляк Текля, яка також сиділа з Щербанюком, пригадує, що його так били, що із допиту приносили, бо сам іти не міг.

Так ось про комітет. Він вирішував, кому дати землю. Дійшли до Сущука Семена. А хтось ззаду гукнув: "Семену не давати землі, бо свою він продав, тільки город біля хати залишився". А уповноважений Сухій говорить: "Встаньте, кто это говорит?" Ніхто не встав. Тоді уповноважений з району говорить:

– А Семен есть, ану иди сюда!

Підійшов Сущук Семен до сцени, до комісії. А уповноважений:

– Семен, ты продавал землю?

– Продавав, – відповів Семен.

– Ты знал, что советская власть придет?

– Знав.

– Вот Семену два гектара земли с посевом пшеницы дать.

А всім давали по 1 гектару.

Вийшов і я. І мені сказав уповноважений дати 1 гектар землі з посівом пшениці.

Так я не одержав кантарки, зате гектар поля з посівом одержав.

ЇХАЛИ СЕЛОМ КОМБАЙНИ...

Людина, яка щось започаткувала, повсякчас цікава, привертає до себе увагу. А все тому, що перший крок завжди робити важко: лякає невідомість, що на тебе чатує, не дає спокою думка: а як усе обернеться?

Приблизно таке відчував корінний садівчанин Василь Стихун, коли в далекому 1940-му першим із наших селян

пішов учитися на механізаторські курси, створені при Воронівській МТС, аби здобути фах комбайнера – професію цікаву і престижну. А як вивчився, став працювати.

Спочатку трудився на Воронівській МТС. Потім станція перебазувалася в Антоніїв і дістала назву цієї німецької колонії. Тоді вже вона входила до складу люцинівського колгоспу ім. Шевченка, де головував Григорій Зварич. Майже все господарство, до слова, розташовувалось на колишніх колоністських землях.

Комбайна Василю видали нового, марки "Комунар". Правда, самохідним, як наразі, він не був, а чіплявся до трактора, котрий машину і тягнув. Це нас, малих, цікавило тоді чи не найбільше. Пам'ятаю, в жниву пору зупинилася така колона біля церкви. Висипали дітлахи, обліпили агрегати, сміються, розпитують... А вже заздрили молодим комбайнерам, як тепер, либонь, дипломованому юристу чи лікарю не заздрять. Одне слово – механізатор!

На жаль, недовго довелося Стихуну мирно працювати в полі. З початком війни на наші терени посипалися перші бомби, збили пилюку кулеметні черги. Кільканадцять з них пропороли Воронівський аеродром та літаки, що там стояли, а на садівське поле впав підбитий радянський "кукурудзник".

Екіпаж тоді загинув, а машина лишилась. Була вона дерев'яна, оббита спеціальною авіаційною цератою. Угледівши такий механізм, Василь розібрав його та переніс додому, де невдовзі облаштував механічного млина, що приводився в дію з допомогою коней. Упродовж кількох літ тут мололо зерно мало не все Садове.

У 1944 році, після визволення, Стихуна призвали до Червоної Армії. Дещо пізніше додому надійшла похоронка...

ВІТРЯК ЗГИНУВ РАЗОМ З МЕЛЬНИКОМ

У 1860-х рр., після відміни кріпосництва, в наш край перебралося багато німців і чехів. Перші оселились у Садовому, Амелині, Ючині, Люцинові, Мар'янівці та Антонієві. Господарювали вони ліпше за нас, тож було чому повчитися. Приміром, місцевий селянин жав жито серпом, а германець – жаткою чи кінною косаркою. Коли ж наставала пора молотьби, ми бралися за ціпи, а колоністи рихтували молотарки, запрягаючи чотирьох вороних у манеж. Ті молотарки, до слова, викидали як м'яту солому, так і правицю. Опісля вона використовувалась для влаштування стріхи – пошивання. Німці розстеляли солому по патах і прив'язували тичкою, а ми робили кулі і снопки та вже після цього пошивали хати, клуні.

До поселення в окрузі колоністів ніхто з садівчан не знав, що зі слив та яблук вариться ще й варення. Те ж саме стосувалося і приготування тушонки; її, як і варення, зберігали в чавунних та полив'яних баняках.

Згодом іноземці побудували вітряки: один – у Садовому, три – в Люцинові, один – в Амелині. Найкращим вважався чеський, де виготовлялось навіть борошно вищого ґатунку – питель.

Коли німці виїхали (а це припало, якщо не помиляюсь, на 1940 рік), їхні вітряки стали обслуговувати наші селяни. Зокрема садівчанин Кирило Бабич. Про нього й хочу розповісти читачам.

За німецької окупаційної влади молоти зерно на муку було заборонено. Тому Бабич працював уночі. Збіжжя тоді люди потайки приносили на плечах.

Коли прийшли другі совіти, вітряки почали діяти вдень. При цьому мірка бралася зерном та здавалася державі.

Якось уночі в двері мельника постукали. Через секунду стукіт переріс у грюкання. Відчинивши, дружина пропустила у світлицю десятьох чоловіків.

– Ти мельник? – зиркнув з-під кашкета перший.

– Так.

– Тоді розпишись, що молотимеш зерно бійцям УПА.

Та Кирило Бабич відмовився, сказавши, що обслуговує всіх, хто до нього звертається. Почувши таку відповідь, один із прибульців навів автомат на мельника.

– Що, тільки совітам мелеш? Не розпишешся – вб'ю!

Після цих слів Кирило мусив узяти олівця та чирканути своє прізвище. Один із озброєних (він доти мовчки розглядав фотографії на стіні) тут же проконтролював зазначене поглядом.

Коли "гості" пішли, дружина стала запевняти чоловіка, що то були не бандерівці, а совіти. Але Бабич заперечив:

– Совіти тризубів не носять.

Вранці занепокоєна жінка порадила все ж заявити про візит у відділ НКВС. Однак Кирило пропустив її слова повз вуха. І дарма. Бо вже під вечір біля хати зупинилося авто з чекістами. В одному з гостей обоє враз впізнали мовчазного. Певно, він уночі керував усією групою, але не вмів розмовляти по-українському.

...Свої п'ятнадцять літ мельник до кінця так і не відсидів: помер. Позаяк він був високого зросту, то мізерної табірної пайки завше бракувало. Отож хирів-хирів та й віддав Богу душу.

Недовго "жив" відтоді і вітряк німця Резляра, де працював Кирило. Як тільки садівчанина посадили, люди розібрали млина на будматеріали, не лишивши навіть фундамента. Відбулось це дуже швидко, всього за три-чотири дні.

Наразі лишилась тільки хата Бабичів та їхнє акуратне обійстя з садом, виноградником і нарубаними дровами. Проте дім майже завжди стоїть пусткою: три Кирилові дочки мешкають не в Садовому...

Коли я написав про це в районній газеті "Рідний край", до мене зайшов сусід Адам Білоус і сказав:

– Чому ти, Якиме, не написав про Бабича Кирила, що він був на фронті і служив у військах Будьонного? Доки він був на фронті, то мельником був мій тесть Нагорнюк Антон. А після нього знову став Бабич. Розповідав Адам, що коли німці спалили Садове, то вони жили в Аюцинові, в баби Хотини.

А баба держала хутір по-сусідству з Резляром, то Адам бував на вітряку мало не щодня.

СПОЧАТКУ БУЛО "ЧУДО"...

Про початок Другої світової війни я, одинадцятилітній, довідався на ярмарку в Тучині, куди приїхав зі своїм дядьком. Був, пам'ятаю, понеділок, і трубач, що раптово з'явився на дерев'яних сходах єврейської крамниці (наразі в цьому приміщенні діє ковбасня), сприйнявся ярмаркуючими як майже заморська дивовижа. Високо піднявши блискучу сурму, він видав сигнал "Слухайте всі!", а тоді оголосив про напад на Польщу нацистської Німеччини. Люд, що зібрався, враз завирував. Одні щось вигукували, інші сперечалися, обговорюючи почуте, решта (а їх було найбільше) сідала на підводи і якомога хутчіш їхала додому, де, як відомо, і стіни допомагають.

Увечері наступного дня з боку Корця в Садове увійшли польські прикордонники. Рухались вони вздовж траси так і не збудованої залізниці, позначеної забитими дерев'яними кілочками. Цей шлях проходив краєм нашого села та рівною лінією пролягав до Тучина і далі.

Позаяк ми жили на околиці, то майже сорок прикордонників розташувалися на відпочинок у нашому саду, а заночували в клуні і на току. Вранці їх уже не було, вітчим сказав, що пішли на захід усе тією ж геодезичною трасою.

Ще через кілька днів він завантажив гноєм воза та поїхав на поле, під Михаїху. Припало це на 19 вересня, коли, добре попрацювавши, можна було відсвяткувати Миколу-чудотворця, що традиційно закріпився за цим числом. Але вчинити так того дня не вдалося жодному садівчанину. І ось чому.

Пополудні, мало не до смерті заганяючи коней, селом пронеслися двоє вершників. Скачучи, вони вигукували, що поляки вбивають українців. Мовляв, Михаїху вже вирізали і рухаються в бік Садового.

Після цих слів людей наче вітром здуло. Потім ми не раз згадували Карпа Джуса, який саме заколов кабана. Ще нічого не відаючи, він переносив м'ясо у хату, а коли почув страшну звістку, все кинув, запріг коней та рвонув за село, не зачинивши навіть дверей. Проте за час відсутності господаря порубану тушу не зачепила ані людина, ні собака. Отож, повернувшись, Карпо радів, як мала дитина.

А от ми нікуди не ховались і не втікали, бо вітчим з парокінною підводою був ще в полі. Коли ж він приїхав, то уздрів мене, брата та матір, що трусилися від страху. Довідавшись, у чому річ, Дмитро ще й нагримав на нас:

– Я щойно з Михаїхи. Там нікого не ріжуть, усе спокійно.

Але згодом, трохи пометикувавши, звелів винести подушки, вимостити ними воза та покласти зверху клунок з хлібом і салом – чи не найголовнішим селянським скарбом. Опісля всі вмостилися на припасеному заздалегідь сіні та, як інші садівчани, скерували гнідих на Бараницю, за село. Там, в очікуванні найгіршого, вже затаїлася решта

За Українську Самостійну
Соборну Державу!

Воля народові!
Воля людині!

СЕЛЯНИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ!

Вас партійна московсько-большевицька імперіалістична кліка зобраться закріпачити. На вільних Ваших господарствах, на окроплений Вашою кровю і потом землі, Сталін і його шайка хочуть потворити свої „горезвісні" колгоспи—державні фільварки і силою найпідліших методів терору загнати Вас до них. В морі ще більшого нещастя, руїни вони хочуть потопити і Західні Українські Землі.

Кровожадні кремлівські можновладці, вірні продовжувачі [illegible] імперіалістичної політики, не можуть спокійно дивитися на те, що [illegible] мільйона селян Західної України ще мають свій хліб, якого вінок їм не удалося повністю ограбити. **Тому вони хочуть відібрати власну селянську землю і потворити на ній свої колгоспи, в яких зможуть повністю ограблювати селян. Бо сталінсько-большевицька колгоспна система є розрахована виключно на повне ограблення селян.**

Створивши сталінські большевицькі колгоспи і прикріпивши до них селянина, позбавленого всяких прав, сталінські вельможі найжорстокішими методами експлуатації спокійно будуть дальше фізично винищувати волелюбний український нарід.

Селяни! Ви мали можливість наочно переконатися, як виглядає життя в большевицьких колгоспах. Ви бачили той жахливий стан колгоспників. Не бачили очах сотні тисяч нещасних наших братів—колгоспників зі Східних Українських Земель, до краю виснажені стахановськими темпами, соцзмаганнями, [illegible] працею, ограблені з продуктів своєї праці, в обіймах голодної смерті кінчали своє життя, а другі тисячі Ви рятували [illegible] куском хліба, якого не удалося [illegible] з Ваших рук сталінським розбійникам. А що буде, коли і на Ваших землях будуть створені большевицькі колгоспи, в яких Ви матимете тільки трудодні, а [illegible] хліб ограбить держава - поміщик? [illegible] ж тоді Ви підете за хлібом? Чим нагодуєте своїх голодних діток?

Тож не допустіть до створення на своїх землях сталінської колгоспної панщини і кріпаччини! Мужньо і організовано відбивайте всі атаки, всі підступи ворога! Хай Вас не застрашать найпідліші методи терору, грабежу, насильства, а навіть смерть! Гоніть геть від себе організаторів большевицьких колгоспів! Ваше будуче—у Ваших руках!

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ!

На протязі нашої історії кожен окупант, який поневолював нас національно—поневолював і соціально. І тільки тоді, коли була Самостійна Українська Держава, коли у нашому золотоверхому Києві сиділи могутні наші князі, тоді мали ми народний уряд, а кордони нашої Батьківщини-України охоронили залізні полки,—український нарід жив вільним життєм. Тоді і український селянин був господарем своєї землі і продуктів своєї праці. Так і тепер тільки Українська Самостійна Соборна Держава забезпечить селянам вільне користування землею і її плодами.

І тому всі до боротьби за своє національне і соціальне визволення—за Українську Самостійну Соборну Державу!

Геть зі сталінсько-большевицькими колгоспами, геть з голодною смертю!

Смерть визискувачам народів і людини—Сталіну і його банді!

Хай живе вільний селянин, вільне користування землею, вільна праця і вільне користування продуктами праці!

Березень, 1948 р.

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ

З друкарні Української Повстанської Армії ім. Є. Коновальця.

селян. Хтось сидів у лозняку, хтось – у корчах. Проте ми не зупинились, а виїхали на дорогу, що сполучала Воронів з Тучином. Саме в цю пору нею – взвод за взводом – крокували червоноармійці. Командири ішли з правого боку, але, як і солдати, теж були зморені та запилені. Майже кожен мав за плечима скручену шинель, а на ногах – не чоботи, а черевики й обмотки.

У бік військових летіли благання про допомогу, проте вони навіть не призупинились. І лише один з командирів сказав, щоб ми поверталися додому, бо "ніхто нікого ніде не ріже".

Після цих слів люди почали роз'їжджатися. На півдорозі над їхніми головами прогуркотіли біплани-"кукурузняки" з червоними зірками на крилах.

А за кілька днів у Садове прийшла радянська влада – перші совіти. Втім, так її охрестили дещо пізніше...

У СЕЛО ПРИЙШЛИ НІМЦІ

Важке колись було дитинство на селі... Правда, і тепер воно не цукор, багато дітей влітку встає удосвіта, щоб пасти череду. Проте зараз хоч узуті, не тріскають ноги від роси, не синіють від холоду при осінніх приморозках. Бувало, в нас так потріскають ноги, аж кров виступає... Або по стерні після жнив ходили, назаганяєш стернюхів...

Щоб зовсім не заклякнути, брали банку, чіпляли дроти до неї, клали в неї жар і носили з собою, щоб відігріти руки та ноги. А то ще – приженеш на поле корів, а старші хлопці – "розв'язуй торбу". Якщо є в ній сало, то пасеш з ними, а як немає, то вилучай і паси окремо. То була, якщо казати по-теперішньому, справжня дідівщина. Заберуть сало – і спробуй комусь пожалітися... Носили ломаччя, розпалювали вогнище, заструґували патики, а старші хлопці настромлювали на них сало і смажили. Жир скапує на

хліб, вони ласують, а ми, малі, тільки слину ковтаємо і завертаємо по черзі корів. Босоніж ми ходили тому, що роса, якщо по ній походиш у туфлях щодня, за два тижні з'їдає їх. А гумових чобіт тоді в нас не було.

Я пас корів сусіда Якима Ткачука, який за Польщі був солтисом. І коли мені давали сало, я розрізав його навпіл і одну частину ховав за пазуху. Дитинство моє минало за Польщі, коли самі господарювали, жали жито серпом, молотили ціпом, хати, клуні, хліви пошивали соломою.

Моя мати теж ходила жати жито серпом. І я з нею – доглядав за братиком Миколкою. Мати несла за плечима колиску, на руках – братика, а я банку із водою – череп'яну. Ще й досі зберігаю її для музею. Наллєш води в череп'яну банку, заткнеш гарбузовим листям і вода цілий день холодна і світла. А ще тягну три дрючки, вистругані зверху і зв'язані шнурочком: розставляєш їх – і вішаєш колиску, накриваєш рядном від сонця, сидиш, колишеш брата.

Коли братик спав, я тягнув снопи докупи.

Запам'яталося, що на полудень брали малосольні огірки, сало, молоко, по стерні ходили босоніж. А женці обмотували литки полотном. Важка була селянська праця...

У 1941 р., коли німці напали на СРСР, запам'ятався мені один випадок, ми пасли корів. Піднявся літак у повітря – "кукурузник", із аеродрому у Воронові, а потім, дивлюся, пішов донизу. Кричать пастухи, що зачепився крилом за межу і впав. Бо не бачили, що за хмарами – німецькі літаки. Ми бігом до літака. Підбігаємо, а в літаку – мертві пілоти, закривавлені. Аж тут примчався автомобіль, нас відігнали, забрали пілотів і повезли кудись. Коли від'їхали червоні – ми мерщій до роботи, обдирати церату із літака. А в ящиках виявили патрони. Знімаємо сорочки, набираємо їх, як у торби... А потім – кидаємо у вогонь, вони розриваються, стріляють. А як принесли додому, мій сусід Сущук Семен показав ще спосіб, як стріляти: забиває набоя в штахети, потім прикладає цвяха до капсули – і молотком по цвяху.

Одного разу Семен приклав цвяха, вдарив молотком, а патрон виявився розривний і покалічив Семену пальці. Приклав Семен ганчірку до руки, кров чебенить, а він гайда додому, кричить. Вийшов сусід Яким Ткачук, колишній солтис за Польщі. Подивився, що пальці в Семена цілі, зняв ременя і давай його ременем шмагати.

Розібрали літака повністю, залишився тільки мотор. Довго лежав він на нашому і Якима Ткачука полі. Потім я, Якимові сини – Степан і Дмитро, взяли ми заступи, викопали велику яму, звалили його туди і закопали. Закопали глибоко, і сьогодні він у землі лежить. Орали тракторами – і не зачіпали плугами. Не раз думаю, скільки металобрухту лежить у ямі, до того ж – алюміній. Але натрапити на те місце дуже важко. Тоді були межі, а тепер усе розоране.

А через кілька днів стоїмо біля церкви, аж тут група німецьких мотоциклістів вривається в село і до нас, дітей: "Ком-ком". Відкривають коробки цукерок, підносять до кожного. Беремо по одній, а вони наказують на пальцях – беріть по дві, по чотири. Дають закурити кубинські сигарети, губні гармошки, граємо. А тоді пішли до крамниці, позбивали замки, викидають усе. Пам'ятаю, викинули ящик з сірниками. Ударив німець чоботом у ящик, чобіт пробив фанеру і застряг. Не може вийняти чобота, тож витягнув ногу, а потім дістав чобота. Реготали німці, сміялися і ми... Не знали, що скоро будемо від них тікати, як чорт від ладану.

За мотоциклістами наїхали солдати на велосипедах. А ще кіньми тягнули гармати, коні були, як слони.

А німці по селі гасають – "матка, млєко, яйка", ловлять курей, ріжуть, дають селянам марки. Біля церкви стояла кухня, припрошували обідати з ними.

Німці розташувалися на цвинтарі, наносили соломи в церкву і там спали.

Ішов із фронтом наш сусід по хутору Міськов Володимир. Раніше Володя пас корів у німця-колоніста. І як виїжджав у 1940 році німець Пена, то і його забрав із

собою, навіть усиновив. Володя був старшим за мене, і прийшов у німецькій формі, німецьким солдатом. У тій метушні я його не бачив, але односельці розповідали, що Володя заходив до хати Джуса Олексія і Вертелецького Олексія. Син Джуса – Григорій, мій товариш, розповідав, що Володя казав передати Фурмановим хлопцям, що він з ними скоро розбереться за те, що його били, коли він пас корів у німця Пени, бо ще хвалився, що йому призначено тут, у селі, фільварок після війни.

Якось у 2005 р. приїхала до мене його племінниця із Сапожина Галина Місько і її дочка Маруся. Їм до рук потрапила газета "Рідний край", де я писав про Садове. Марія сказала, що її мати Галина говорила, щоб шукали брата Володимира, який у 1940 р. виїхав до Німеччини і після того звався Вольтер Пена. Я сказав Марії, щоб не шукали його, бо він загинув поблизу Корця під час війни...

ПАРАШУТИСТИ

Це було в 1941 році. Вітчим косив конюшину, якою був підсіяв пшеницю. Стало темніти, а косовицю він не закінчив. Тож вирішив заночувати на покосах, щоб вранці докосити. Посеред ночі в небі загудів літак, а з нього вистрибнули і спускалися до землі парашутисти. Налічив їх вітчим аж шістнадцять чоловік. Прикрив себе конюшиною і тихенько спостерігав, що то буде. Двоє парашутистів приземлилися близько біля нього. Одного, старшого не розгледів, а другого, – підлітка років чотирнадцяти, роздивився добре.

Коли вони залишили поле, вітчим прихопив одного парашута і чимдуж прибіг додому.

Вранці, коли я, вітчим і мати були на дворі, підходить до нашої хати хлопчина. Певно, хотів щось розпитати,

але вітчим його впізнав – це був парашутист. Одну руку хлопець тримав у кишені. Вітчим підійшов до нього, хапає за ту руку і питає:

– Що в тебе тут!

Хлопець так злякався, що аж став заїкатися:

– Ні-чо-го.

Тоді вітчим рвучко висмикнув його руку, а там – офіцерський ремінь. Вітчим узяв ремінь, розмотав, затягнув на руці хлопця і сказав:

– Я тебе добре впізнав, ходімо в поліцію. Скільки тобі років?

– Чотирнадцять, – відповів хлопець.

Як мати не благала вітчима відпустити хлопця, той не послухався і повів у поліцію.

Я пішов за ними назирці. Коли вже підходили до поліції, зчинилася стрілянина. Поліцаї заарештували парашутистів, тринадцять чоловік, пов'язаних, лежали на панському балконі.

Ось що розповідала Бойчук Текля.

Поліцай вскочив до її кімнати в панському будинку і крикнув:

– Шнурка давай.

Та з переляку заніміла, стояла і не могла й слова вимовити. А він глянув на віника, скрученого дротом, зняв той дріт і ним скрутив тому хлопцю руки. Під'їхала німецька машина і їх забрали.

А двоє офіцерів, які були за командирів, не здалися і побігли на Ючин, в Амелині їх наздогнали.

Якось, у 2006 році, сиділи на колодах біля дороги мій сусід Білоус Адам та Іван Сірук. Згадали в розмові той випадок, і Сірук Іван сказав, що один з тих утікачів був колишній уповноважений Сухій. Про це йому розповів його рідний дядько Вертелецький Арсен, котрий упізнав уповноваженого. Той був навіть у тій самій шкіряній курточці, яку носив до війни.

Я на те сказав:

– Видно, знав, куди бігти.

До лісу було менше двох кілометрів. Доганяло їх п'ятеро, в тому числі – Вертелецький Арсен. У них була одна гвинтівка, а у втікачів – тільки пістолети. Коли в них закінчилися набої і вони зрозуміли, що не втечуть, обоє застрелилися. Про це згодом розповідав Кравчук Микола з Жалянки. Там же за школою в Амелині їх і закопали люди.

А на тій землі, де вітчим полонив хлопця, загинув і сам у великих муках. Убили його свої ж, помилково. Потім повстанці приходили, вибачалися перед матір'ю. До речі, кілька повстанців жили і переховувалися в нас три роки, аж доки я не пішов у 1948 році в армію. Мене, як матері не було вдома, не пускали в село. Так само не пускали матір, як був відсутній я. Пояснювали, що таким чином себе страхували, бо за здачу повстанців давали по 30 тисяч.

Біля того місця, де було вбито мого вітчима, я тепер живу. Побудував хату в 1953 році. На перехресті поставив хрест, фігуру, так її ми називаємо, і переписав усіх загиблих: від рук своїх (повстанців), німців та енкаведистів. Першим я назвав ім'я голови сільської ради Івана Герасимчука, який нікому і ніколи не зробив зла.

ЗБУЖ... МОЯ ЛЮБОВ І МОЯ ТРАГЕДІЯ

Уже два роки живу сам. Дружина померла. Найтяжче – це самотність. А так я раду собі даю: і теплицю зробив і пасіку доглядаю. Покійна дружина Ярина любила квіти, то і я тепер клопочусь біля них у пам'ять про неї. В селі ні в кого немає такого квітника. І їжу приготувати вмію – виучка армійська стала в пригоді.

У 2007 році вирішив я відвідати село Збуж Костопільського району, де під час війни проживав чотири роки

і мало не залишився там жити назавжди. Мав іти у прийми до Саньки, яка жила із старими батьками, сестрою Христею. Христя вже літньою була і незаміжньою. Не було за кого вийти заміж. Усі її ровесники загинули в УПА.

Санька була моя перша любов. Пам'ятаю, весною Горинь розлилася на багато кілометрів, затоплюючи всі прибережні луги. І ось одного разу я із Санькою і Стах, мій товариш, із своєю дівчиною човном (у Збужі човни називали чайками) виїхали на середину Горині. Стах почав жартувати, розхитувати човна. Санька, боячись, що чайка може перевернутися, тулилася до мене. Я зняв маринарку, бо на воді було прохолодно, і накинув Саньці на плечі. Коли вона зовсім тісно притулилася до мене, я навіть намірився поцілувати її, але в останню мить не зважився. Наступного дня картався за свою несміливість, і переконував сам себе, що наступного разу не буду такий дурний. Але наступного разу не трапилося, бо Санька виїхала із сім'єю в Деражне.

Потім була чутка, що Санька, коли вона пасла корів у лісі під Постійним, хтось її згвалтував і вбив, навіть повиколював очі. Я як почув це, то аж заплакав.

Минуло небагато часу, і моя хазяйка Ксеня із сусідами Мариною і Петром їдуть у Тучин чесати вовну на фабрику. Мене як хтось шилом штрикнув. Я теж сідаю на віз і їду в Тучин. Адже із Тучина – всього п'ять кілометрів до Сінного, тобто нинішнього Садового.

У Тучин приїхали смерком, ніхто не хоче прийняти приїжджих на ніч. І я прошу: їдьмо в моє село, воно зовсім поряд. Погодилися. Коли вже повернули до мого двору, собака аж захлинався від гавкоту. Але тільки я обізвався до нього, як він почав скавчати, а тоді – скік на груди і все намагався лизнути язиком по щоці. Упізнав! А ось домашні мене не впізнали. Довго під різними приводами відмовлялися пустити нас на ніч, аж доки я не сказав: "Мамо! Бабо! Це ж я, Яким, невже не впізнали і не приймете

на ніч?" "О, господи", – мати в плач, баба в крик, із печі злазить брат, навіть Настя в колисці заворушилась. Уже поприходили материні сестри Горпина і Євдокія з чоловіками, на столі півлітра з'явилось.

– А де вітчим? – стали питати.

– Немає, вбили свої.

Минуло більше 50 років, як я знову завітав у Збуж. Ксеня лежала в ліжку, хворіла, а Марину вже поховали. Петра ж не вдалося побачити того разу. Пізніше я часто став бувати у Збужі. Одного разу кажу до Ксениної невістки: "Маріє, ходімо до Петра".

Заходимо. На дворі його друга дружина, сестра моєї хазяйки, Марина.

– А де дядько Петро, – питаю.

А Марина:

– Навіщо він вам?

– Приїхав із Рівного порибалити, хочу у вас переночувати, – відповідаю.

– Ні-ні, в нас нема де спати.

– Ви мені скажіть, чи є Петро, він мене добре знає.

– Він за хатою, над лугом.

Підходжу:

– Добрий день, дядьку Петро, я приїхав на риболовлю з Рівного. Хочу у вас переночувати.

– Ні-ні, нема де спать, – відповідає Петро.

– То я на стіжку переночую.

А дядько заперечує, мовляв, у них і сіно позаторішнє.

Марія не витримала того торгу і каже до Петра:

– Це ж Яким.

Тоді Петро гукає:

– Якиме, іди сюди. Є де спать!

А коли я побував у Збужі в 2007 році, Петра вже не було, помер. А Марина ще жила, хоча їй було за 90 років.

Того ж року я вирішив ще раз поїхати в село моєї юності і моєї першої любові.

І ось я в Збужі. Підходжу до обійстя моєї колишньої хазяйки. Бачу, поряд із їхньою хатою – згарище. Зустрічаю знайому Ольгу Шульгун і запитую, що сталось. Ольга розповіла таке. Жили в цій хаті двоє братів. Я їх добре знав. Старшого брата звали Михайлом. І ось менший брат за щось посварився з Михайлом, і той пішов переночувати в Жалин до сестри. А менший, мабуть, заснув з запаленою цигаркою, бо і сам згорів разом з хатою. Доки пожежники приїхали з Костополя за 16 кілометрів, уже не було чого гасити.

Михайло завжди ходив до церкви, був там старостою. А менший не знав навіть дороги до храму.

Розбалакалися ми з Ольгою. Я поцікавився долею людей, вивезених у 1945 році до Сибіру. Ольга повідала, що лише одна сім'я – дід із бабою – повернулися в рідне село, але вже давно померли. Іншим не дозволили. А вивезли ж чотирнадцять сімей.

У тій же розмові Ольга запитала: "А чого свої ж повстанці багатьох людей знищили, вона налічила 12 сімей". Я відповів, що знищували зрадників, їх чимало було.

У той приїзд я дуже сподівався поспілкуватися зі Стахом Кравчуком. Він воював в УПА, був заарештований і засуджений. То ж я думав, що Стах Кравчук мені багато розкаже. Але я помилився. Не захотів він мені нічого сказати. Навіть не запросив присісти в його хаті. Тоді я зайшов до його сусіда Іванюти. Іванюта сказав, що Стах часто розповідав про тюрму, як розбивали черепи, коли вивозили зеків на кладовище. І я зрозумів, що у Стаха є якийсь гріх на душі, і тому не схотів згадувати минуле.

Але чого я до нього звернувся? Бо думав, він мені дещо підкаже. Адже він був старший за мене, у війну багато бачив. І колись же, як я поставив фігуру і її освятили, він обмовився, що коли фронт рухався на захід і німці наводили переправу через Горинь, один хлопець із Збужа взяв на мушку німецького капітана і вистелив. Німці, закінчивши переправу, зайшли в село і всіх людей, що не

встигли втекти, повбивали, а вулицю, з якої пролунав постріл, спалили. Загинуло 72 людини.

У тій давній розмові я запитав Стаха, за що вбили мого товариша Стаха Наума і його батьків, а все добро пограбували. Кравчук пояснив, що Ганна, Стахова матір, була донощиком у більшовиків. Та я не повірив.

Коли вбили Лаптюкового брата і всю його сім'ю, Лаптюк втік у Деражне, їздив з НКВС, видавав людей. Він так набрид енкаведистам у Збужі, що вони самі його застрелили, після чого повідомили збужан: тепер він уже не буде мучити вас і нас.

Коли ж я запитав у Стаха Кравчука, за що вбили Лаптюкового брата з сім'єю, він навіть не зміг пригадати, хто такий Лаптюк.

А я, в його хаті мало не загинув. Було це так. У Данила Корольчука, де ми вже жили з тіткою Ксенею, були на постої троє фронтовиків. Коли їх забрали бандерівці, я відрізав від сідла, що лежало в коморі, три кобури і відніс їх до Павла Лаптюкового, щоб пошив черевики. Я вчився в нього шевцювати. Одного дня ми довго засиділися за роботою і він запропонував мені переночувати в нього. Я ліг на лаві, але заснути ніяк не міг, і серед ночі подався додому. Це мене врятувало. Бо на ранок усю сім'ю знайшли постріляною. З Павла були зняті черевики, які він пошив з "моєї" кобури. Але Павло залишився живий: від батька кров хлюпнула на нього, і це його врятувало, подумали, що й він віддав богу душу. А Павло (а була осінь, випав навіть мокрий сніг) в одних онучах забіг у Деражне. А це – 25 кілометрів. Але через рік він помер.

І ще в тій давній розмові я спитав за Стаха Наума і Ганну: чи знає він, що вони були не вбиті, а удавкою задушені?

– Так, – говорив Стах, – це я знав. До повстанців хтось проліз із зрадників, бо і в нас таке було. Брали наших там, де, здавалося б, ніяк не могли брати. Отже, їх "здавали".

Але залишимо екскурс у минуле... у минулому. Не дізнавшись у Стаха Кравчука нічого нового, я вирішив повертатися у своє Садове. Проходячи повз сільський ларьок, почув: "То пішов Яким, який поставив "фігуру" в селі". Аж чую – хтось за мною, так, начебто без ніг, а на колінах.

І справді, позад мене дибав безногий Вєтров Стах. Колись він зняв образи, потоптав їх і кинув у піч. А потім йому відрізали ноги...

І ще по кару Божу... Якось я лежав у лікарні в Тучині, вже після Союзу (чи ще за Горбачова, – не пригадую точно). А там у тій лікарні доярка із Липок Ганя і завгосп. Ганя увесь час звинувачувала його, що то він узяв чашу із престолу, і вимагала повернути її. А три активісти, бригадири, одягли ризи, взяли кадило і почали чудити. А до кінця року всіх розбив параліч і, за словами доярки Гані, померли вони.

А ще розкажу про Тучин. Колись гощанський районний керівник приїхав, ще за Союзу, у військову частину і сказав солдатам: хто зніме на церкві хреста, то дасть три тисячі рублів. Та ніхто не взявся. Але один із тучинських хлопців (не буду називати його імені) погодився. Він працював на тракторі у в/ч с-80. Загнав трактора на цвинтар, узяв хлопчину зі школи-інтернату, щоб допоміг троса піднімати. Вилізли вони по драбині до середини церкви, посиділи і... злізли. А голова носить у жмені гроші. Полізли вони знову, вже мало що зосталось до хреста, а тоді – злізли, посиділи і взялися по-новому. Зачепили за хреста тросом, сів тракторист у трактор, шарпнув раз – не бере, удруге – не взяло, шарпнув утретє і зламав хреста. Після того йшов до клубу ввечері в кіно і дорогою помер.

А учень добув до Нового року, був за Діда Мороза на новорічному вечорі. На костюм від бенгальських вогнів упали іскри, і спалахнув він яскравим вогнем. Від опіків хлопець помер. Про це навіть писалося в газеті.

Мене щось незбагненне завжди тягнуло в Збуж. Коли їхав туди із Костополя, бачив фігуру у Костополі, в Перемишці, Корчів'ї, Любашеві, на Руді. А в Збужі фігури не було. Тож вирішив виправити цю несправедливість. І сказав своїм друзям Данилу Унічу, Стаху Кольку та іншим: "Якщо ви самі не можете, я вам привезу готову". Ніхто не повірив. У центрі села Збуж, на перехресті, стояла стела з зіркою. І хтось ту стелу зрізав на металолом. А я на тому фундаменті поставив пляшку вина і сказав: "Тут буде стояти фігура. За всіх загиблих: і від своїх повстанців, і від німців, і від КГБ..." І замовив у Рівному до фігури табличку: "Всім, всім, всім, хто загинув у Велику Вітчизняну війну. Вітчизна пам'ятає про вас, ви залишилися в наших серцях. Від громади с.Збуж колишній житель Яким Орел".

Перед Трійцею в 2002 році я привіз фігуру, вже пофарбовану, і штахети для огорожі, і на Трійцю вирішили освятити її. Справили покликаний обід. Я взяв із собою горілки на прополісу, вина. Жінка Ярина (покійна) спекла хліб, рушник дала, щоб зустріти священика. Обід покликаний організували жінки. Багато було на обіді. Ігор, батюшка, сказав: "Ви нам привезли красоту!"

Не знаю, скільки залишилося мені бути в цьому прекрасному світі. Тому поспішаю занотувати про забуте і донести його до тих, хто прийде на цю землю після нас. Щоб знали, як жили, точніше, виживали їхні прадіди, діди і батьки. А я, як сподобить Господь, поставив би ще одну фігуру...

ВЕЛИКОДНІЙ ПОДАРУНОК

У 2008 році минуло 65 років, як я в 1943 р., на перший день Паски, викопав могилу для самого себе. І... залишився живий (вдруге народився). Якби Іван Литвинчук (псевдо – Дубовий) не під'їхав до мене на коні у великодню суботу, лежав би я з кулею в грудях разом із Левком Глущуком на Поліссі, в лісі між селами Золотолин і Тріскині (тодішній Степанський район).

Я часто згадую Дубового, він наче живий і досі перед моїми очима. Отже, під'їхав до мене в лісі на буланому, наче звір коні... Як зараз бачу – довгі вуса, борідка, без кашкета, кучерявий. І до мене:

– Ну що, будеш бити німців?

Значить, він уже знав про мене. Я не встиг і рота розтулити, як за мене хтось із повстанців пожартував:

– Якщо спіймати німця і прив'язати до сосни!

Усі зареготали, аж у Дубового кінь сполохався і став на дибки.

Якби він того дня не під'їхав до мене, я б і не писав ці рядки. Бо коли наступного дня – на перший день Паски, привезли мене і Левка, дали заступи і наказали, яку викопати яму, кінець мав бути лише один...

Коли до нас прийшли, яма вже була готова, Левко навіть поробив ямки в стінах, щоб легше з неї вилізти... Навіть подавав уже мені руку. А на мене щось найшло, я став плакати. Навіть не плакати, а ревти, голосити... Перший день Паски, хлопці на цвинтарі, дзвонять на дзвіниці, а ти тут копаєш яму...

Підійшли до нас троє, один зазирнув у яму і побачив, що я на колінах плачу. Подав мені руку, я по ямках у стінках виліз. Той, хто подав руку, став про щось сперечатися з двома іншими. Відійшли на декілька метрів, але крик долинав до нас. А потім прийшов той чоловік, що

мене витягнув, і каже: "Пішли зі мною". Він ішов зі мною так, наче затуляв мене від інших. Коли ми відійшли, гримнув постріл. Я навіть не подумав, що то вбили Левка. Аж через 17 років дізнався, коли з тюрми прийшов Максим Ткачук, який сидів за несплату податку. Підійшов до нього один зек і запитав, чи є в Садовому (тоді було Сінне) Яким Орел? Максим говорить, що є. Тоді сказав чоловік:

– Як вийде на волю, передай, що то я його тоді врятував.

– А як тебе звати і звідки ти будеш? – запитав Максим.

– А хіба то головне? – сказав чоловік.

Я здогадуюсь, хто то був... Бо коли я перебував у Збужі, один повстанець, перевіряючи, чи я справді із Сінного, запитав, як звати нашого вчителя і батюшку. Кажу, вчителя звати Зінкевич, батюшку Пижицький, а солтиса – Яким Ткачук. Запитав, хто такий Федір Зубко, я теж відповів, що за Польщі він сидів у Березі Картузькій.

Привів мене той рятівник у село Пристанець, на хутір до однієї сім'ї і сказав, що у вас буде жити цей хлопець, не ображайте його. Пам'ятаю, того дня в Пристанці була відправа в церкві з нагоди першого випуску школи старшин українських повстанців.

Пам'ятаю, на хуторі по сусідству жив пастор євангелістських християн-баптистів. Ми до нього ходили із хлопцями різати січку. Побув я в Пристанці два тижні. Ішли люди до Костополя міняти сало, масло на сіль, і я пішов з ними. Думав, переночую на вокзалі, а вранці через Малу Любашу, малі села – Жалянку, Люцинів – дістануся додому. Ну, поб'є моченим шнурком вітчим, але ж удома!.. Коли ми прийшли в Збуж і переправилися човном на другий берег, там сказали, що німці вбили людей, спалили село Корчів'я. Люди побоялися іти далі і повернулися додому, а я сів над Горинню і став плакати. Приходить із с.Збуж Кравчук Василь: "Чого ревеш?" Я йому розповів. Забрав Василь мене до себе. А чого я втік від вітчима? Бо він був дуже нервовим. Він випадково вбив свою матір і хотів це

приховати. Закопав на скотомогильнику. Я вже писав у попередній книжці, що йому дали 12 років тюрми за Польщі, сидів в одиночній камері. Коли вітчим бив нас з матір'ю, то мочив шнурка у відрі...

У матері вчилася шити Гася Хомуйло. Вона якось згадувала, що вітчим як наб'є, то потім шкодує, навіть на руки брав, цілував. А в селі ніхто так не ходив одягнений, як я, і пальто купить вітчим, і чоботи хромові шив на Ючині полячок Островський. Вітчима всі в селі боялися.

Тільки один чоловік не злякався, то був Якимчук Іван. Вітчим ніколи не роздягався, ходив уночі, що в кого вкрасти. Одного разу пішов до сусіда по хутору красти гарбузи. За кілька днів знову пішов, а Іван стеріг, знав, що прийде ще, замкнув клуню. Вітчим побачив, що замок, набрав у мішок гарбузів і – на плечі. А Іван – скочив з клуні, повалив його, добре побив і сказав, щоб до дня приніс те, що раніше накрав.

Був один чоловік, найдужчий у селі: Глущук Василь. Потім він пішов у приймаки в Речицю. Василь сам манежа клав на підводу, піднімав його, підпирав кляком, підточував воза і сам піднімав на віз...

А за Левка – брата вітчима, то скажу: коли посадили його, Левко почав продавати землю і навіть хату запалив, щоб отримати страховку. Але не дали її йому...

... Але це так, ремарка в спогадах... Головне ж, що я зостався живим, і такий великодній подарунок, як життя, я одержав, переконаний, від Дубового і того невідомого повстанця, про ім'я якого лише здогадуюсь...

ВОЄНКОМ ВИЯВИВСЯ ЛЮДЯНИМ

Думаю, варто розповісти про свого сусіда Адама Білоуса, з котрим ми прожили поряд понад 50 років.

Він хворіє, як і я, має високий тиск. Дружина його, Євгенія, теж з тиском, а ще підводять ноги, тож пересувається з допомогою палиці. Вони достатньо пожили (Адам з 1930 р., а Євгенія з 1933 р.), усякого набачились. Дещо із їхніх спогадів буде, переконаний, цікаве людям.

Найбільше потерпіли Білоуси у війну, за німців. Розказував Адам, що тучинський ляндвірт дав знати через голову управи району – Щербанюка Григорія, що село наше Садове (тоді називалося Сінне) будуть палити. Налякані люди почали вибиратися із села: хто в ліс, хто до родичів в інші села. Бо вірили, що спалять. Адже сусіднє село Пустомити не тільки спалили, але й повбивали селян.

Вибиралися й Білоуси – переїхали до баби Хомуйло Хотини в Люцинів. З ними разом була сестра його батька Христя із сім'єю.

Усе їхнє добро – одяг, зерно, продукти – знаходилося в клуні і в хліві. Воно не згоріло в Садовому, а в Люцинові. А сталося так. Коли рухався фронт, німці закріпилися в Садовому. Хата баби Хотини була крайня в Люцинові і ближча до Садового. В ній розташувався німецький штаб. З хати всіх виселили до сусідів.

Першими вдарили німецькі гармати, потім – радянські. Одну німецьку гармату розтрощило, 10 чоловік загинуло, тільки один залишився живий, – той, котрий заліз до баби на горище. Німці відвели свої гармати за село, звідти вели вогонь. Снаряди перелітали через усе село, якого, власне, вже й не було, уціліло декілька хат. Садівчани жили в панському будинку, а коли ішов бій, ховалися в льосі.

Коли бій стих, запропонували Стихуну Федору піти розвідати, чи нема вже німців. Говорили: "В тебе не має дітей, то піди ти, Федоре".

Коли Федір виліз з льоху, якраз вдарила німецька гармата, і снаряд розірвав його на шматки. Після того сиділи до вечора, доки увійшли радянські війська.

Адам з сім'єю повернувся до хати, коли стих бій. Аж дивиться – іде німецька піхота. Почалася стрілянина, люди попадали на землю. А радянські війська обійшли село і вдарили по німцях. Німці стали відступати полем, один цеп німців стріляє, два – відступають.

Тоді звідкись взявся наш солдат, наче з-під землі виріс, і говорить: "Біжіть і відгрібайте солому від хати, бо згорить!"

Німці наносили солому із клуні в хату і вистелили із неї доріжку. Адам з хлопцями побігли і відгребли її.

З'явилися солдати-червоноармійці, 10 убитих німців непорушно лежали на землі. Один радянський солдат ні сіло ні впало вдарив гвинтівкою мертвого німця. Гвинтівка була на бойовому взводі, вистрелила йому в підборіддя. Постріл виявився смертельним.

Солдати ще принесли вбитого кулеметника на плащ-наметі, і їх поховали разом на сільському кладовищі. Могила збереглася, огороджена, на ній стоїть пам'ятник. Не раз досліджували, але так і не визначили імені похованих там.

Коли вступила Червона Армія, в селі ще не було лікарні. Адамова мати родила двійню вдома. В неї була висока температура, і вона померла. Померла й одна дитина. Прийшла сусідка, Кузьмич Єфросинія, баба Фрося її називали, розповіла, що приснився їй сон – мати Зінька говорила до неї: "Скажи бабі, щоб не переживала, скоро я дівчину заберу до себе".

Так і сталося, померла й друга дитина.

В сім'ї дітей було четверо: дві сестри, брат і Адам. Батько на фронт не пішов, був з дітьми. Коли проходила акція, зловили батька, посадили в НКВС, але потім відпустили. Проте пізніше забрали його через військкомат в "яструбки" в Тучин.

Одного разу поставили батька на варті за Тучином, на дорозі до Воронова. Батько заховав гвинтівку в бур'ян, а як розвидніло, забрав її з бур'яну. І вже хотів іти, як десь узявся незнайомий хлопець і став відбирати гвинтівку. Батько благав залишити йому зброю, пояснював, що в нього четверо дітей, згоріла хата, померла жінка і його посадять за гвинтівку в тюрму на 12 років. Хлопець послухався і віддав гвинтівку.

Після цього випадку баба запрягла коні, взяла дітей і з довідкою сільської ради, де підтверджувалося, що є четверо дітей, а мати померла, поїхала в Тучин до військкомату. Воєнком був Макаров. Завела баба дітей до нього і говорить: "Батько не буває вдома по 2-3 дні, а вона стара і ради дітям не може дати. Тож забирайте у притулок".

Тоді, при бабі, воєнком, який виявився людяним, подзвонив начальнику міліції, батька відпустили з "яструбків" і направили на торфорозробку в Тучин.

Так батько став працювати на видобутку торфу. Згадує Адам, що і він ходив на роботу за батька. Там давали посилки, які приходили з Америки, приносив Адам їх додому – ящик з паперу, облитий воском, а всередині – тушонки, цукерки, пряники.

НЕ ЩАСТИЛО НАМ З ДІЛЬНИЧНИМИ

Був у нас дільничний Пономарьов. Пив запоєм. Бувало, нап'ється і чіпляється до молоді. Питає: "Ти комсомолець?" Як почує, що ні, погрожує розстріляти за те, що не вступив у комсомол.

Одного разу Жолобчук Іван говорить, що він – комсомолець. Сказав просто так, аби Пономарьов не чіплявся. Було це на вулиці, де зібралася молодь, бо клубу ще не було. А дільничний Івана за рукава і тягне його під стіну

Бойчука Нестора і репетує: "Розстріляю як комсомольця". Коли ж усі – в крик, тоді дільничний отямився.

Вдома він люто бив дружину, і вона, не стерпівши, заявила в НКВС, що він – німецький поліцай і його документи сховані за віконною шалівкою.

Відірвали шалівку, і справді знайшли документи, що він, як і підтверджували, служив у гетто, вбивав людей. Його засудили на 25 років.

Прислали нового дільничного, Туркеніча. Той теж пив постійно. Хто віз продавати дрова, сіно, лісоматеріали – переймав, скидали з підвід біля "стрибків", а потім перепродували і пропивали.

Одного разу відзначали Різдво на хуторі Мар'янівка. Дівчата готували закуску, а хлопці приносили горілку. Святкували в Надії Білоус. Увечері завалюється Туркеніч, щоб випити, сам, без "стрибків". Нас було понад двадцять чоловік. Вгостили його добре, і він подався до іншої хати на хуторі – Івана Барановича і Зозулі. Звідкілясь взялися повстанці, завели Туркеніча за клуню і вбили за те, що переймав підводи.

На його місце прибув новий дільничний – Громілін.

На Водохреща я та мій друг Іван Давидюк пішли на хутір Мар'янівка на вечорниці. Я дав Івану гирю від ваги і собі поклав у кишеню півкілограмову. Пояснив Івану: "Може, хто з хлопців з Воронова чи з Полівців нападе, то щоб було чим відбитися".

Коли ми сиділи в хаті Софії Баранович, зайшов Іван Зозуля і говорить: "Вас хтось кличе". Серце сполохано тьохнуло, бо ми з Іваном були в "стрибках", а окрім нас, більше нікого не викликали. Коли вийшли в коридор, почули:

– Стій, руки вгору!

Ми підняли руки.

– У вас зброя є?

– Немає!

Я злякався, думаю, лапне за кишеню, подумає, що то граната.

Їх було троє, з автоматами. Наказали іти за ними. Завели на те місце, де 8 січня був убитий Туркеніч, і кажуть:

– Вам наказ убити Громіліна.

Ну що вдієш... Згодилися ми, аби вирватися. Я мав зв'язки з повстанцями і думав, що це – звичайна перевірка.

Наступного дня я кажу Івану Давидюку, що треба доповісти Громіліну.

Я зайшов у кабінет до дільничного Громіліна, присів на стілець та й мну шапку в руках, не знаю з чого почати. А потім зважився і кажу: "Цієї ночі прийшов наказ від бандерівців убити вас". Він щось писав, кашкет його лежав на столі. Громілін кинув ручку, і вийшов з кабінету. Подумав, покличе когось із "стрибків". Як бачу, він сів на коня і поїхав кудись, навіть кашкета не взяв. А була зима. Виявилося, він подався в Тучин. Назавтра нам були повістки з'явитися в НКВС.

В НКВС нас розлучили і помістили в різні камери. На допиті казали, що вже знайшли тих бандерівців і папір з нашими підписами, де засвідчено нашу згоду вбити Громіліна.

Нас тримали під арештом кілька днів, але, не вибивши нічого, відпустили. А Громілін став нам мститися.

Одного разу відстояв я на варті і ліг спати в приміщенні для "стрибків". Уранці Громілін і Вертелецький Арсен стягують з нар і давай бити.

– Хоча скажіть, за що? – кричу.

А він:

– Хіба не знаєш? Мало того, що клеїш на селі листівки, то ще й на будинку "стрибків" почіпляв.

Відхрещуюся, кажу, що то не я.

Аж це нещодавно Іван Сірук зізнався, що то він дав листівки своєму тестю Андрію Гаврилюку, який їх і порозклеював.

Після цього всього я у НКВС розказав, що Громілін нечесний чоловік, забирає в людей з підвод дрова, лісо-

матеріали, сіно і продає чужим людям. А коли везуть молоко з молочного пункту, то йому в Тучин завозять банку молока, а людям не дописують. Також із заводу в Тучині беруть два бідони маслянки чи перегону і завозять йому до хати. Бо він вигодовує семеро свиней. А ще – взяв двоє поросят у Ткачука Якима і у Вертелецького Олексія і не заплатив грошей.

Розповів багато про негідні справи Громіліна, який своєю поведінкою дискредитує звання міліціонера, і за кілька днів його перевели у Млинівський район.

...А ПОТІМ ГРИМНУВ ПОСТРІЛ

За своє некоротке життя я набачився всякого. Пам'ятаю польські часи, війну, повоєнну непросту пору.

Про останнє й хочу повідати читачам. У 1948 році я, як і багато хто з нашої округи, входив до складу одного з численних винищувальних загонів. Тобто був "стрибком", як тоді казали.

Якось в одну із ночей нас підняли по тривозі. Вибігли, чуємо, біля будинку пошти, що в Люцинові, не стихає стрілянина.

– Вперед! – прокричав командир Громілін. – Бабич, твоє відділення оточує хату зліва, а ти, Бояр, обходь з правого боку.

Сидір Бабич і Григорій Бояр побігли в ніч, а я, за наказом, не відходжу від Громіліна та начальника групи Вертелецького, хоча серцем і рвуся до тієї хати, позаяк не раз там веселився на вечорницях.

Та ось ситуація змінилася, і ми наблизилися.

– Майструк, – скомандував знову Громілін, – ставай з кулеметом навпроти дверей, а ти, Орел, відчиняй.

Відчинив, сам – за двері, хлопці миттєво вскочили всередину, а тоді і я за ними. Дивимося, на підлозі, у

калюжі крові, що дісталася вже порога, розпласталася наша добра знайома Поля Жук. Мати й сестри дівчини вже не плачуть, а лиш схлипують: немає в них голосу.

– Як це сталося? – запитую.

Замість відповіді жінки показують на гвинтівку та на хлопця, що сидів поруч. А затим з хрипким придихом:

– Енкаведисти це зробили.

Як виявилося, Поля і цей юнак бесідували на лавці біля веранди. З другого боку будинку, де мешкала сім'я, була пошта. Туди й попрямували енкаведисти, щоб зателефонувати. А потім – пролунав постріл...

Наступного дня фронтовик Громілін забрав гвинтівку та повіз її у відділ НКВС, аби розібратися. Там же й погиркався з синьокашкетниками. Мовляв, це ваша робота, а якщо відмовляєтесь, то він, Громілін, звернеться у Рівне, оскільки гвинтівка має номер. Енкаведисти, у свою чергу, стали заперечувати та звертати все на місцевих бандерівців. Але аргумент Громіліна був беззаперечним. Тож довелось зізнатися та спихнути все на "трагічне непорозуміння, випадковість".

...А невинно убієнна Поля Жук – юнка, що лишилась такою навічно, – лежить з тих пір у сирій землі. І за смерть її так ніхто і не відповів.

"ТИСНУЛИ", ДОКИ НЕ "РОЗЧАВИЛИ"

Ліпше пізно, аніж ніколи. Так кажуть, коли воліють сказати "спасибі" людині, яка колись зробила тобі щиру послугу, а дяки за це так і не діждалася. В моєму випадку таким добродієм був сусід Максим Бабич. Йому, правда, я, тоді дуже розчулений та сповнений гордості, "спасибі" сказав. Не міг не сказати. Однак сьогодні, на схилі життя, хочу зробити це ще раз. Бо дитина (а саме такий суспіль-

ний статус я мав у далеких уже 1930-х) сприймає все не так, як дорослий. Та й остання шана, яку віддає людина людині, для мене не просто сплетіння прикметників, дієслів та іменників. Отож слухайте.

Скільки себе пам'ятаю, стільки Бабич і столярував. Не знаю, чи заробляли цим на хліб його батько та дід, але віконні рами, двері, ліжка, шафи, табуретки з Максимових рук виходили, наче лялечки. Тому думка про робочу династію і тоді, й потім вперто лізла в голову. Бо де іще так можна навчитися червонодеревному ремеслу? В кого?

Втім, частіше я все ж милувався його витворами. А милуючись, вдихав запах свіжої соснової стружки і, як то кажуть, був на сьомому небі від щастя. Останнє подвоювалося, а то й потроювалося, коли Бабич вкладав мені в руки гімблика, наказуючи: "Теши". Я, звичайно, тут же виконував цей наказ. Але стружка з-під рубанка виходила зовсім не така, як у Стаховича. Тоді я кривився, насуплювався, а майстер сміявся: "Нічого, Якиме, навчишся. Аби тільки бажання не зникло".

Я, ідучи до школи, щодня проходив повз Бабичеву хату, і він часто бував у нас, замовляючи у матері, що мала фах кравчині, то нові штани, то пару сорочок. Якось, укотре переступивши поріг майстерні, я поклав на верстат свою шкільну полотняну сумку. "Чом це в тебе торба така засмальцьована? – щиро здивувався Максим. "Так стара уже", – зніяковів я. "То приходь завтра – зроблю тобі дерев'яну".

Наступного дня примчав до Стаховича відразу після школи. Він потримав над парою припасений шмат фанери, зігнув його у дугу, зафіксував, прилаштував дно, вирізав збоку дверцята, прибив ремінці. Все це було двічі пофарбовано та вручено мені. Що й казати, ранець видався на славу. Принаймні я був щасливий, як ніколи.

З розповідей моєї майбутньої дружини Ярини стало відомо, що дітей її родич Максим Бабич не мав, а його

жінка Юхима часто хворіла. За німецької окупації недуги загострилися настільки, що вона померла. Після того, як Садове спалили, столяр збудував собі курінь, де встановив ліжко та плиту для приготування їжі. Правда, довго там не жив. І ось чому.

Незабаром після визволення влада розпочала мобілізацію до Червоної Армії. Позаяк Стахович мав коня й корову, яких нікому було доглядати, то вирішив не йти до війська, а жити й працювати, як раніше. Отож орав, сіяв, збирав те, що виросло. В один із днів 1945 року тучинський знайомий Бабича сповістив його про акцію, намічену на ранок. Мовляв, оголошено облаву на тих, хто уникнув призову. Полюватимуть на людей, наче на зайців.

І дійсно, щойно розвиднілось, як з боку лозняка посунули цепом. Та так щільно, що й миша не прошмигне. А як дійшли до обійстя Ярини і Максима, завернули до останнього, бо батько моєї дружини воював у Червоній Армії.

Ясна річ, столяр на ту пору вже давно затаївся у схроні, який заздалегідь викопав у дворі Ярини. Хоч її мати затулила лаз люком, однак собака Бабича і через дерево відчув хазяїна. Побачивши, що відв'язаний пес не тікає, а, навпаки, гребе землю в одному місці, спантеличені енкаведисти полишили свої довгі щупи та підійшли до тварини. Не припиняючи гавкати, собака люто загарчав. У відповідь тріснув постріл, і він упав. Але нешироке тіло пса не змогло прикрити ляду, під якою затаївся Стахович...

За два дні Максимові сестри, Ганна і Мотря, понесли братові передачу. Проте у Тучинському відділі НКВС черговий сказав, що Бабича у них немає. Як мовиться, коло замкнулося...

Відтоді мого колишнього сусіда не бачили живим ні садівчани, ні тучинці. Зате чуток про його смерть назбиралося більше, ніж достатньо. Говорили, приміром, що столяра, перестаравшись, прикінчили місцеві чекісти. Мовляв, виявили селянина у схроні – значить, бандерівець,

має зв'язки з УПА. А раз так, то треба більше "натиснути". От і "тисли", допоки не "розчавили".

Між тим Максим завше був поза політикою. Отож контактів з повстанцями не мав, жив лиш роботою. Жив-жив та й згинув. А як його не стало, то ніхто і не згадав. Аж до сьогодні...

МОЇ АРМІЙСЬКІ РОКИ...

Довелося мені спробувати армійського життя. Служив я у військах Берії, червонопогонниках. Набирали призовників із Західної України і Західної Білорусі. Армійський карантин і вишкіл проходили в Харківській області, в містечку Ізюм. Там тоді перебували полонені німці і японці. Перукарем у нас був німець.

Японці, пам'ятаю, носили зимові шапки з навушниками. Старослуживці, готуючись до демобілізації, часто викрадали в нас шапки і дехто залишався без головного убору. Зі мною служив Вінічук із Речиці, його теж обікрали і він не придумав нічого ліпшого, як одягнути японську шапку і в ній стати в стрій. Командир роти глянув здивовано, а тоді гаркнув:

– А це що за опудало? Вийти зі строю, Вінічук!

Він вийшов, став до роти обличчям... А нас розпирало від сміху.

Вже з учбового батальйону нас перевели в Херсонську область, в Генічеський район, на станцію Чонгар. За Чонгаром побудували міст висотою 14 метрів. Як стає велика хвиля, то вода летить через міст, і наші хлопці ловили рибу камбалу. Тоді серед солдатів ходила легенда така про камбалу: "Коли воскрес Христос, до Пілата прийшли повідомити цю новину. А він якраз снідав, і у відповідь на почуте сказав: "Так воскрес, як ця риба оживе і варені

яйця почервоніють". І в цей момент риба затріпотіла на сковорідці, хоча була вже підсмажена з одного боку. Тому у камбали з двох боків лице різного кольору".

Як солдати добували рибу? Найчастіше таким способом: забивали цвях у дерев'яну палицю і наштирхували її у воді.

Одного разу солдат рибалив під мостом. Зірвалася буря, підкинула хвиля солдата, а він не вмів плавати. Наша казарма була близько, всі повибігали на його крик, та вітер так само раптово стих, і солдат відчув землю під ногами. До нього підбігли, допомогли вибратися на сушу. Тоді якраз ішов командир частини, полковник Письман. Побачивши усе це, він дав місяць відпустки солдату Духовському, який допоміг вийти потопаючому.

Солдати Духовський і Лисиця – старослужителі, відзначалися недисциплінованістю, більше часу проводили на "губі", ніж на службі. Лисиця, коли йшов на обід у їдальню, ніс із собою пару гадюк: повісить їх на кріслі, вони і висять, доки він обідає. Командир не раз йому говорив, що колись він дограється... А Лисиця бере гадюку за пазуху, в рот засовує.

Він володів якимось гіпнозом чи що? Я бачив, як він їх ловив. Підходить до гадюки, вона сичить, піднімає голову, язичок бігає... А Лисиця водить пальцем перед її очима, аж доки вона не перестане водити головою за пальцем, і тоді сміливо бере її в руки.

А гадюк було в степу багато. Ми брали вербову гілку, знімали з неї кору і штрикали гадюк у рот. Вона хапала гілку, і було видно, як стікає отрута.

Служив ще в роті фронтовик Дикмаєв – туркмен, він погано володів російською мовою. Одного разу захворів. Кажу йому, що їсти принесу, а він відмовився. Наступного дня пішов я до шеф-кухаря Петра, попросив для Дикмаєва щось поїсти. Петро був моїм земляком, з Дроздова Тучинського району. Я за хворим кілька днів доглядав, а

коли його поставили завідувати їдальнею, він мені віддячив, забрав у їдальню працювати.

Нашу частину перевели в Орловську область. Спочатку розмістили в церкві, за містом, а через два тижні переселили в центр Орла. Близько був собор, і ми, солдати, часто до нього ходили.

Одного разу, коли ми були в соборі, жінки сказали нам прийти в середу, бо буде патріарх Алексій. Нас прийшло чоловік двадцять, люди розступилися, і ми підійшли до патріарха Алексія. Він здивовано запитав, звідки ми. Відповіли, що із Західної України. Тоді він поклав почергово кожному руку на голову і сказав:

– Хай вас Бог благословить!

Пізніше хтось доніс про це в обком партії, і командир частини Письман одержав прочухана. Нам же він сказав: коли йдете в храм, хоча б погони знімайте. Надалі ми так і робили.

Наш батальйон вважався окремим, підпорядковувався не полку, а дивізії. І коли з дивізії була перевірка по стрільбах, мене завжди ставили за приклад.

Наш батальйон будував моста у центрі міста, оскільки збудований у війну дерев'яний міст вважався тимчасовим. По ньому по черзі ходив трамвай і проїжджали автомобілі. Чому по черзі, бо одну половину розібрали.

Запам'ятався один випадок. У казармі поряд з моїм ліжком стояло ліжко солдата з Львівщини – Іваськіва. Він розповідав, що в місті в нього є дівчина, показував її фото. Тієї неділі він ішов у звільнення і запросив з собою мене.

Поїхали ми трамваєм. Коли трамвай сходив з мосту, набирав швидкість, і солдати зістрибали на ходу. Стрибнув мій односелець Давидюк Іван, а за ним Іваськів. І в цей момент його збив автомобіль. Ми положили Іваськіва на автомобіль, що спинився, і завезли солдата в лікарню. Сиділи там, чекали, що скажуть лікарі. Вийшов лікар і сказав, що Іваськів помер.

Коли ми прибули в Орел, командир частини нас попередив, що німці, які стояли тут кілька місяців, багатьох дівчат "нагородили" поганою хворобою. Ми це взяли до уваги. А ось старшина проігнорував попередження полковника. Одного разу говорить йому дівчина, з якою він зустрічався: "На тобі нову мою адресу, бо я переїжджаю на іншу квартиру". Коли старшина захворів, кинувся за тією адресою, аж то – поліклініка. Мав він клопоту, хотів навіть стрибнути з вікна третього поверху, та солдати не дали.

Був у нас клуб МВС, але я туди не ходив, бо нас там завжди били – не любили чужаків, особливо льотчики. Наші солдати врешті-решт не витерпіли і вирішили провчити льотчиків. Втихомирювати забіяк по тривозі вирушив цілий батальйон. Коли прибули на місце, бачу – виводять якогось офіцера-льотчика. Я не стримався і дав йому доброго копняка: "А будеш?"

Через деякий час нашу частину передислокували в місто Волочок Калінінської області, тепер Тверська область. Розташували нас у міській пральні – навпроти неї була районна лікарня, а за нею – річка.

За річкою нам виділили землю, і ми сіяли овес коням і садили городину. Тримали також свиней.

Якось у солдатів почали пропадати гроші з кишень. Вирішили вистежити злодія. Замкнули в підсобці старшину. Там була щілина, і крізь неї старшина помітив, що то сержант, командир відділення, чистить солдатські кишені. Командир частини не став віддавати його під суд. А направив на свиноферму, свинарем.

Я часто ходив до Жука Івана із Деражного, який завідував радіовузлом. Він завжди давав мені знати, коли буде навчальна тривога. Але траплялося, що старшина оголошував тривогу вночі без попередження Жука. Одягання, хапаєш з піраміди зброю. Отримуєш набої – і в стрій кроком руш! Уже згодом передають: "Тривогу знято", і повертаємося в частину. Так вишколював нас Берія.

Наша 1-ша рота була під Москвою, у Щурово. Що вони там робили – ми не знали. Продукти їм возили з нашої частини. Одного разу я попросив старшину, щоб він, як везтимуть продукти, взяв із собою і мене. Там нас зустріли солдати на автомобілі, перевантажили продукти і поїхали. Уже пізніше, демобілізувавшись, я дізнався, що там випробовували нові гармати: вибетонують стіну і прострілюють – на скільки пробиває снаряд.

Ми були приписані до комендантського взводу, де не було ні підйому, ні зарядки. Форму ми носили таку: штани сині діагональові, кашкети, як волошка, голубі із червоними околичками, погони червоні.

Коли ми з Давидюком заходили до знайомої дівчини Ельзи, її мати, естонка, втікала в іншу кімнату. Одного разу я запитав у Ельзи, чому мати нас так не любить? Ельза розповіла, що такі солдати, як ми, з червоними погонами, вивозили людей з Естонії. Я пояснив Ельзі, що ми не енкаведисти... Але Ельза відповіла на те, що для її матері ми всі однакові.

Коли мені пізніше доводилося побувати у Волочку, я поцікавився долею Ельзи. Я дізнався, що, поховавши маму тут, Ельза повернулася в Естонію.

Ще в пам'яті залишився на все життя один випадок. Привели наш комендантський взвод до церкви, видали кайла, ломи, лопати і наказали розбирати храм. Там уже працювали й цивільні. З кайлом у руках я підійшов до старшини Шендера і кажу: "Товаришу старшино, не можу я розбирати церкву. Вдома в мене віруюча мати, і я теж весь час ходив до церкви. Що я скажу вдома матері, коли демобілізуюся? Що розбирав церкву? Вона мені ніколи цього не простить".

Шендер замислився на якусь мить, а тоді говорить:

– Іди, а щоб о 6 годині, коли шикуватиму взвод, щоб був тут.

За містом, а точніше над містом, на узвишші, було озеро. Якби з нього спустили воду, затопило б усе місто.

Тому у війну німці намагалися розбомбити дамбу, але зенітники, які її охороняли, збивали німецькі літаки. Одна бомба, щоправда, влучила, солдати загатили пошкодження мішками із землею. Озеро займало площу десь 12 кілометрів, його вздовж і впоперек борознили катери. Було три шлюзи.

У кровопролитних боях з німцями загинуло багато солдат, їх могили були за містом біля озера.

Один наш солдат, ідучи у звільнення, завжди туди ходив, шукав могилу свого батька. І знайшов таки. Коли в 1950 році оновлювали пам'ятники, роботи розподілили між різними організаціями міста, серед них була і наша частина. І її командир Письман наказав зробити на могилі батька цього солдата найбільшого пам'ятника.

Той же Письман, аби солдати не ходили в "самоволку", зробив за ворітьми частини танцювального майданчика. Поклали підлогу, лавки навкруг майданчика поставили. В суботу і неділю грав духовий оркестр. Дівчата і хлопці з міста приходили на танці.

А ще Письман купив нам у лісників ведмедя для забавки, звали ми його Міша. Спочатку його тримали на ланцюгу, а потім і так пускали його. Коли трубач затрубить на обід, ведмідь пре чимдуж до їдальні, правда, не до центрального входу, а до кухні, і шкребе двері. Я даю йому їсти і цукру. Одного разу кухарі кажуть: "Насип-но йому цукру в пляшку!!!"

Я так і зробив. Міша почав качати пляшку по землі, а потім сів, узяв пляшку в лапи – і до рота. Якщо не сипалося, то однією лапою тримав, а другою постукував по пляшці, щоб сипалося.

Навчив я його боротися. Як поборю його раз, другий, він починає сердитися. Тоді я піддаюся навмисно, щоб він мене поборов, і ведмідь неймовірно радіє, ходить навколо мене на задніх лапах, доки я лежу.

Після того я встаю і веду його на кухню, даю м'яса, цукру, і він радіє ще більше.

Після демобілізації я їздив у Вишній Волочок. Мої друзі розповідали, що Міша, як підріс, став робити шкоду: то залізе в садок до сусіда, головного лікаря Волочка; витягне собаку з будки і намне йому ребра, бо той не бажав з ним боротися; а то як хтось іде з цукерками з магазину, а йому не дасть – повалить на землю і відбере. Лікар за те, що ображав його собаку, отруїв ведмедя. Тоді солдати йому почали робити шкоду – пообтрушують яблуні в садку, пообламують гілля на яблунях. Жалкували за ведмедем.

Коли я бував у сина в Москві, завжди відвідував Вишній Волочок. Там залишився мій друг Луцюк Леонід Васильович, ми разом працювали в їдальні. По-сусідськи жили чотири сім'ї на лікарняній території, ми з ними теж подружилися. В одній Луцюк і залишився після армії. Спочатку працював на фабриці, де виготовляли піаніно, потім – регентом у соборі в місті. Під час служби я ще подружився з сім'єю Михайлових – Толею і Діною Олексіївною, вони часто приїжджали до мене в гості.

А військову частину 2831, де я служив, після арешту Берії, повністю розформували...

ПІСЛЯАРМІЙСЬКА ОДІСЕЯ

Ніколи не думав, що служитиму в Радянській Армії, та довелося. Правда, професія там у мене була аж надто мирна, бо працював кухарем. Вірніше, спочатку поставили нарізати хліб, а вже потім призначили помічником кухаря. Там і потягнулись дні...

Коли їжа була готова, першим її куштував наш лікар, а затим страви несли до командира частини. Здебільшого це робив я, позаяк хлопці-кухарі полюбляли хильнути, і від них тхнуло перегаром.

Продегустувавши вміст кожного з судків та давши добро, полковник Письман приступав до вибіркового зважування хліба. Після цього він обдивлявся приміщення кухні в надії віднайти хоча б одну порожню пляшку. Якось, зазирнувши до шафи та побачивши на полиці вершкове масло, запитав, чому воно тут, а не в холодному місці. Я не розгубився і доповів, що то додатковий пайок для солдатів-спортсменів...

Письман був єврей зі Львова. Оскільки поважав мене, то одного разу поманив пальцем і каже:

– Орел, не годуйте більше майора Дмитрієва. Він отримує замість пайка гроші.

– То, може, ви, товаришу полковник, йому й скажете про це? Я ж усього-на-всього простий помічник кухаря. Негоже мені так зі старшим офіцером поводитися.

Проте Письман повернувся і пішов недослухавши.

Спливло кілька днів. Якось я вийшов з приміщення кухні та попростував до воріт частини. За територією гарнізону, на танцювальному майданчику, стояв майор Дмитрієв. Оскільки я був непідперезаний, офіцер наказав повернутися й бігти в частину. При цьому він навіть не назвав мого прізвища, хоча добре знав, хто перед ним.

Наступного дня майор, як завжди, всівся за стіл їдальні. З апетитом відобідавши, відсьорбнув зі склянки чаю і враз скривився:

– Чому без цукру?

– Хліборіз недодав, – відповіли йому підлабузники.

Дмитрієв спідлоба зиркнув на мене і, нічого не сказавши, вийшов з їдальні. Ні другого, ні третього, ані десятого дня він там так і не з'явився. Лишень на одинадцятий чи дванадцятий відновив свої обіди.

А от військове звання нашого опера я вже призабув. Пам'ятаю тільки, що солдати називали його "кумом". Якось цей офіцер попросив мене, аби я наприкінці дня завітав до нього в кабінет. Де він містився, всі добре знали, адже

поруч був радіовузол. Туди, до слова, частенько навідувався і я. Дуже вже хотілося дізнатися про що ж розповідає голос із самої Америки. Тому й слухали на пару зі старшиною Іваном Жуком, господарем радіовузла та водночас моїм земляком із сусідньої Костопільщини. При цьому остерігалися та пильнували не гірше від фронтових розвідників. Постукає, бува, хтось у двері, а я раз – і під ліжко. І дивуватися тут нічому, бо найчастіше до Івана заходив наш опер.

Так ось, про нього. Сиджу я в кабінеті після виклику, чекаю на запитання. А воно не забарилося. Питає "кум":

– До вподоби солдатам тутешні сніданки-обіди?

– Не скаржаться.

– А з дому про що пишуть? Є ще в окрузі бандерівці?

– Не отримую листів. Ніхто не пише.

– А ти з бандерівцями взагалі зустрічався?

– Ні.

Тут опер як грюкне кулаком по столу, як гаркне:

– А на Водохреще хто зустрічався?! Може, я?!

– Забув. Чесне слово, забув.

Дізнавшись, що я так і не вступив в комсомол, "кум" відрубав:

– Від завтрашнього дня на роботу ні ногою.

– Чому?

– Тому що! Сипнеш щось у котел, а з нього півтори тисячі бійців їдять.

Вранці опер доповів про нашу розмову полковнику Лазаренку, одному із командирів гарнізону. Той не погодився з оцінкою "кума", зазначивши, що я – чесна й порядна людина. Після цього полковник пішов до командира частини Письмана і добився того, аби мене відновили на посаді помічника кухаря.

А тут і мобілізація приспіла. Отож 1951 рік став для мене пам'ятним. Пам'ятним подвійно. Бо невдовзі надумав завербуватися на роботу в місто Істру Московської області.

Поїхав туди разом зі своїм другом Іваном Давидюком. Дісталися будівництва, що вирувало, немов окріп у казані на вогні. Одні автівки вивозили з об'єкта землю, інші везли сюди пісок, щебінь, цемент. Саме ж місце роботи заховав густий ліс.

Окрім нас з Іваном, до Істри прибули ще кілька десятків демобілізованих. Кожен з них мав пройти перевірку "домашньої" спецслужби. А це затягувалося на тижні...

– Ні, – кажу Давидюку, – ти як хочеш, а я повертаюся додому, тим паче, що зводять у лісі не що-небудь, а підземний аеродром.

– І хто ж його будує?

– Політв'язні, котрим "впаяли" по 20-25 років. Мені один із солдатів розповів. Він їх і стереже.

В Істринському військкоматі ми попросили, щоб нам видали проїзні документи, аби дістатися свого військкомату. При цьому я додав, що до армії був зв'язаний з УПА, тому немає ніякого сенсу чекати, позаяк усе одно не пройду чекістської перевірки. Так само сказав і Іван.

Отримавши папери, ми приїхали в Садове, де вже організувався колгосп. Однак ні туди, ні в інші установи нас на роботу не прийняли. Бо треба було пред'явити паспорти, яких селяни на ту пору ще не мали. Щоправда, існувала й альтернатива – вербування на лісоповал у північні області Росії. Але ми знайшли іншу лазівку – записалися на курси трактористів, що діяли при Тучинській МТС.

У навчальній групі лише я та Іван мали статус демобілізованих. Як колишнім солдатам, нам виділили трактора з дизельним двигуном. Невдовзі обоє були вже з машиною на "ти", а там – і випуск...

Склали перший іспит з протипожежної безпеки. Аби відзначити наступне отримання посвідчення тракториста, вирішили заготувати самогону. Гнати зголосився Іван Жолобчук, а за "кіліром" Іван Давидюк пішов до Карпа Ткачука. Той відмовив, а потім ще й доніс на нас.

Виглянув я у вікно – міліціонери наближаються! Грюкнув дверима, вийшов назустріч. А дільничний Рижак уже на подвір'ї. Запитую його:

– Може, владнаємо справу мирним шляхом?

– Крім міліції, є ще й чекісти.

Так, чекісти. Вони вже давно тримали мене в полі зору. Навіть з обшуком приходили. Правда, так нічого і не знайшли, але то вже інша історія.

Між тим Рижак відшукав самогонний апарат і хотів було його розбити. Я затулив пристрій рукою, запевнивши міліціонера, що знищу сам, тільки-но вигоню літр горілки, аби пригоститися. Так затим і вчинив.

Щодо вини, то взяв її повністю на себе. Аж тут до кімнати вбігає чекіст і наказує дільничному:

– Переписуй акт: Іван зізнався, що теж привозив. Це ми встановили за слідами санчат.

Почувши ці слова, Карпо дістав півбуханця хліба, брус сала, кілька цибулин. Акуратно нарізавши закуску, поставив посередині наш літр горілки. Всі сіли за стіл, аби пригоститися. І лиш один чекіст відмовився, а все поривався конфіскувати пляшку.

– То ти питимеш чи ні? – глянув я на нього.

– Ні, – почули всі у відповідь.

Не довго думаючи, я схопив зі столу сулію і торохнув нею об долівку. В ніс ударив знайомий запах 50-градусного домашнього самогону...

Затим дійшла черга до Карпа Ткачука. Чекіст та міліціонер наказали йому взяти закуску та їхати з ними.

– Так ви ж у мене нічого не знайшли! – вирячив очі Карпо.

– Все одно поїдеш. Бо те, що ти здав хлопців, ще нічого не означає.

У відділі міліції Івану Жолобчуку наказали написати пояснення. Мовляв, бочку для виготовлення самогону взяв у Ткачука під клунею, але гнати не гнав, бо побоявся.

Аналогічним чином Арсен Вертелецький і Андрій Павлюк дали свідчення, що купували у Карпа горілку. Отож Ткачук "загримів" на сім літ, а нам присудили по року.

Перебуваючи на допиті у прокуратурі, я запитав, чому до нас поставилися так жорстоко. Адже, по суті, жоден з хлопців самогону не гнав. На це працівник прокуратури відповів, що є план, який треба виконувати. Та й будівництво Волго-Донського каналу ще не завершилося. А закінчують його 156 тисяч в'язнів із 13 таборів. Одночасно там працюють і вільнонаймані робітники, солдати...

Все це знайшло своє підтвердження на місці, в котловані гідроелектростанції поблизу Сталінграда (тепер це Волзька ГЕС), де я провів вісім, а Іван Давидюк – дев'ять місяців. То була своєрідна школа життя, і я не жалкую, що її пройшов. Кого тільки там не побачив, чого лишень не почув! І з урками контактував, і з блатними зустрічався, і з фраєрами бесідував, і з "кольоровими" та шпаною спілкувався... Всі вони зараз на волі. А тоді сиділи по тюрмах і таборах, маючи на кримінальних справах тонку червону смужку – своєрідний меч домоклів...

Після звільнення я повернувся додому, де наступного року одружився. Відразу ж постало питання про житло. Пішов у сільраду, де головував сусід Василь Нагорнюк. Він виділив земельну ділянку для будівництва хати. Закипіла робота...

На ту пору я був одноосібником, тобто не членом колгоспу. Але ж усе тече, все міняється. Якось переступає Нагорнюк поріг, знімає кашкета і просить:

– Виручай, Якиме. Бо інакше з роботи звільнять.

– А що трапилось? – витягую шию.

– Треба, щоб ти заяву в колгосп написав. Бо довбуть, що землю дав одноосібнику. А це майже злочин.

Що вдієш? Пішов у колгоспну контору, попросив грошей на будівництво. Дали. А я за це вступив у колгосп, який тоді носив ім'я Леніна.

Наступного року в наше господарство прийшов новий голова на прізвище Сердюк. Родом він був з Полтавщини, воював, до призначення в Садове працював секретарем райкому партії у Висоцьку, а колгосп очолив, аби підняти місцеве сільгоспвиробництво.

Мушу сказати, що у справи Сердюк вникнув відразу. Бо чи не наступного дня викликав мене в контору і сказав:

– Орел, треба організувати колгоспну торфорозробку. Платитиму хороші гроші. Дій.

Оскільки я уже мав певний досвід роботи на торфорозробках, працюючи там разом з Іваном Давидюком, то й погодився не вагаючись. Проте 1950-ті роки – не 2000-ні. Приміром, про комбайни ніхто із садівчан іще не чув. Косили всі косами, а молотили з допомогою локомотива...

Щодо торфу, то він був вогким, сирим. Тому працювалося дуже важко. Але ми впорались. У результаті цей вид палива отримали колгосп, сільрада, школа, жителі села. Останні виписували торф у рахунок трудоднів...

Так спливли ще дві зими. В 1956 році бригадирство на торфорозробці довелось змінити на посаду голови ревізійної комісії, на яку мене призначили на загальних зборах колгоспу. В цій іпостасі їздив аж у Москву на Виставку досягнень народного господарства СРСР. Відвідав Кремль...

На початку 1959 року відбулися ще одні збори. Керівник господарства Сердюк запропонував обрати нового завфермою, позаяк упродовж минулих 12 місяців один за одним змінилось аж четверо завідуючих. На пропозицію голови відгукнувся Яків Жолобчук. Він устав і сказав:

– Треба, щоб фермою керував Яким Орел. Це хороший господар. Досить поглянути на його домашнє обійстя...

Всі підтримали Якова, а я взяв та й утік зі зборів. Бо, по-перше, зніяковів, засоромився, а, по-друге, дуже вже не хотілося полишати стару посаду. Проте голова умовив, і на довгих чотири роки я став завідуючим.

Що й казати, непросто, дуже непросто було. Передовсім дошкуляв брак води, яку підвозили у діжці конем, а потім розносили по свинарниках на коромислі. Іде, бувало, бідолашна жінка, коромисло гнеться, під ногами грязюка чвакає. Один неправильний крок – і вона в багні та без води. І тут уже жодні гумові чоботи не допоможуть. Бо треба підніматися й повертатися назад до бочки...

Навесні завжди не вистачало корму. Отож зривали стріху з корівників, дрібно різали та згодовували одержану січку тваринам. А в жнива, коли соломи накопичувалось уже вдосталь, перекривали дахи, готуючись до негоди та холодів.

Усе йшло, як ішло. Аж тут я занедужав. Радикуліт уразив ногу так, що до лікарні мусив діставатися з допомогою милиць. Коли ж виписався, то закидав своє начальство заявами. Мовляв, хворий, не можу більше завідувати фермою, бо знову загостриться недуга...

Нарешті взяли до уваги та перевели в городню бригаду, додавши затим до рослин ще й хміль. У цій галузі ми домоглися високих виробничих показників, бо усвідомлювали важливість справи, її необхідність для держави. Як відомо, перший сорт хмелю ішов на експорт, у Японію, а українцям залишали тільки третій.

Жінки в нашій бригаді отримували додатково платню і були задоволені. Не мав підстав гніватись і я. Однак усе перекреслила ще одна хвороба – виразка шлунка. Голова колгоспу (на ту пору цю посаду обійняла вже інша людина) помітив, що мені зле, та перевів на легшу роботу. Було це, як зараз пам'ятаю, в 1966 році. Саме тоді звільнили старого комірника та призначили нового. Ним став я.

Легкими ті обов'язки вважав голова. Мені ж так не здавалося. Більше того, я спочатку відмовився навідріз, бо думав, що не потягну. Але голова наполіг, тому довелось поступитися.

Колгоспною коморою опікувався 18 літ поспіль. Набачився всякого. Короткої пори керування державою

Андроповим навіть розписався у відповідному документі, що незаконно нічого нікому не видам. Тому, звільнившись, очолив рільничу бригаду, а у 1988-му пішов на пенсію.

Хоч пропрацював у колгоспі понад три десятиліття, але в комуністичну партію так і не вступив. Упевнений, що вчинив правильно, згідно зі своїми переконаннями, що базуються на життєвому досвіді, набутому, зокрема, впродовж непростих 1940-х років.

З цього приводу пригадується такий епізод. У 1960 році односелець Михайло Шуляк написав у відділ КДБ листа. Мовляв, безпартійний Яким Орел завідує колгоспною фермою, хоча був зв'язаний з бандерівцями, а я досі лише їздовий. Невдовзі в контору прибули чекісти. З ними зустрівся і бесідував наш голова Сердюк. Потім викликали і мене, але вже ні про що не запитували. На цьому все і скінчилось.

Свого часу я докладно поділився з Сердюком про пережите. Розповідав і про те, як потрапив в УПА, до "Дубового". Отож очільник нашого господарства був, як мовиться, в курсі.

Якось викликає він мене та й каже:

– Якиме, пора вступати в партію. Я за тебе поручився.

– Ні, – відповідаю. – В мене мати дуже богомільна. Як стану комуністом, то й у двір не зайде.

Голова на мить задумався, а потім говорить:

– А воно тобі, Якиме, і не потрібне.

– Чому ж тоді примушуєте?

– Бо треба, щоб партія росла.

З цієї розмови я зрозумів, що Сердюк мене поважає передусім за те, що я маю свою позицію і принципи. "Ті ж, – закінчив думку він, – хто лізе в партію заради кар'єри, – це люди, котрі за німців, якби ті прийшли знову, усі, як один, служили б у поліції".

Взагалі з головою я жив добре. Він мені довіряв, а я – йому. Пам'ятаю, вирушили якось уночі до скирти, з якої раз у раз зникала солома. Дивлюсь – хтось надто поспішає,

несучи в'язку щойно вкраденого. Бажаючи похвалитися своїм пістолетом, Сердюк вистрілив угору. Постать ураз спіткнулася і впала. Зрозумівши, що це серйозно, ми побігли назустріч. Злодієм (вірніше, злодійкою) виявилася мешканка хутора Хима Бойчук. Почувши раптом звук пострілу, вона перелякалась і впала, як то кажуть, неживою. Не на жарт злякавшись, у свою чергу ми заходилися приводити жінку до тями. А коли вона розплющила очі, то стали просити, аби нікуди не заявляла про цей прикрий інцидент.

Наступного дня я навідався до Хими в гості. Жила вона в старій хаті, що колись належала німецьким колоністам. Дім був геть розваленим, тому я пообіцяв, що допоможемо з ремонтом. І допомогли, усіляко підтримуючи жінку, навіть тоді, коли Сердюк полишив село, перейшовши на іншу посаду. До слова, після того випадку з нічним пострілом він дуже переживав...

ДОЛЯ СЕЛЯНИНА

Перед старим Новим роком, 13 січня, надумав я відвідати свого родича Василя Басюка. Наші діди доводились один одному братами, а Василева мати Надія належала до роду Орлів. Тобто кревні ми, так би мовити, у квадраті.

Зайшовши в хату, попросив дозволу пощедрувати. Але то так, за традицією, дідівським звичаєм. Насправді ж хотілося погомоніти, згадати минуле.

– Не живемо, а доживаємо, – поскаржився на долю Василь Арсентійович. – Дякувати Богу, хоч є одне око на двох.

"А таки правда", – подумалося. Ганна Андріївна, Басюкова дружина, вже двадцять літ як осліпла, а господар після операції бачить лише на одне око. І якби не син Валерій, що теж мешкає в Садовому, то зовсім кепсько було б старим.

Аж тут і Валерій нагодився:

– Як ви? Поміч не потрібна?

– Ні, – притискає до грудей сухі долоні батько. – Приходьте ввечері з Марією. Новий рік зустрічатимемо.

– Обов'язково прийдемо. Дружина якраз вареники доліплює.

Як відомо, на це свято в одній хаті збираються всі родичі. А Басюки їх мали, як ніхто в селі.

Колись я товаришував зі Степаном, Василевим братом. Тому добре пам'ятаю, як у неділю чи святкової днини в його житлі курці ніде було клюнути, не кажучи вже про вільне місце на лавці чи деінде. Та й чи така то вже дивовижа, коли в сім'ї семеро дітей – четверо синів і трійко дочок? А як усі познаходили собі пару, то зазначена сімка подвоїлась. Дід же та баба мешкали тут і раніше. Отож лік добіг до шістнадцяти... Опісля мати мала 36 онуків, а вся родина налічувала п'ятдесят дві душі.

Зараз, правда, немає вже ні неньки, ані діда Дем'яна, що дожив до 96 літ. У землі також двоє Василевих синів та Марія, дружина брата Івана. Але садівський ряст бадьоро притоптує покоління правнуків. Так що родина не поменшала, а, навпаки, приросла новим гіллям.

... Запитую у Василя:

– Арсентійовичу, а пам'ятаєш, як ми орали неподалік лісу, а я, уздрівши тебе, питаю: "Де це ти тут узявся?" Ти ж – пальця до вуст: "Т-с-с! Нікому не кажи. Я з роботи втік".

Старий Басюк примружує око і киває сивою, як туман, головою. Отже, пам'ятає.

А було це так. У 1945 році їх, вісімнадцятилітніх, призвали до Червоної Армії. Разом з Василем повістки тоді отримали Іван Глущук та Іван Долінський. Перший невдовзі згинув у горнилі європейської війни, що вже добігала до кінця, а другий, повоювавши з німцями, понюхав пороху ще й у далекій Маньчжурії, у війні з японцями. Відтак повернувся в Садове, де живе дотепер.

Що ж стосується Басюка, то його на фронт не взяли, а направили в медчастину: груди та спину юнака рясно "прикрасив" невідомий червонястий висип. Як згодом з'ясувалося, то була звична на ту пору короста. Вона й врятувала Василя від можливої загибелі на передовій. Бо спочатку його залишили в лазареті, а потім через усе той же військкомат послали здобувати фах у фабрично-заводському училищі. Так хлопець став шахтарем.

Що й казати, робота не з легких. Більше того, каторжна, пекельна. Першого дня праці у копальні, приміром, новачки, піднявшись на поверхню після закінчення виснажливої зміни, були настільки закіптюжені, що Басюк невесело пожартував:

– Нам ще роги і хвости – і готові справжні чорти.

Пізніше садівчанин зрозумів, що шахтарювати – це не його справа. Бо над усе любив орати, сіяти, косити, а не довбати залізним кайлом майже таку ж тверду породу. До того ж Божого дня, при сонячному світлі, що зігріває цілований вітрами лан, а не в пітьмі, яку прорізає лише промінь ліхтаря.

Це також усвідомили і кілька чоловіків з Тернополя. Отож потенційних утікачів побільшало. Проте спочатку потрібно було розвідати шлях додому. Тому Василь першого ж вихідного дістався залізничного вокзалу та з'ясував, як часто відходять поїзди у напрямку Західної України. Однак туди ж рвалися і селяни зі Сходу: 1946 рік видався голодним, а західняки мали хліб і до хліба. Одночасно до Галичини та Волині прагнули добратись і жителі Брянської, Курської, Калузької та інших областей Росії. Існувала навіть така приказка: "Из Брянска и Калуги все мы, подруги, едем на Запад по хлеб".

Та як би там не було, а втікачі таки потрапили додому. Правда, дещо некомфортно – на даху вагона. Але у порівнянні з тяжкою працею на шахті це було дрібницею, не вартою уваги.

... Василь вийшов з хати, і я залишився у світлиці один. Проте тільки на хвилину, бо в отворі дверей з'явилася постать Ганни, Басюкової дружини.

– Я твій голос упізнала зразу, – проказала незряча.

У цю мить її лице повністю освітилося лампою, і я побачив жінчині очі. Груди враз щось стиснуло, по щоці покотилася зрадлива сльоза. Господи, невже це та сама Ганна, якій я доручав виконувати чи не найлегшу роботу в колгоспній коморі?..

Грюкнувши дверима, до кімнати повернувся Василь. Неквапом потекла розмова про господарські справи. Виявляється, Валерій уже давно вмовив батька, аби продав корову. Мотивував тим, що ліпше раз принести старим слоїк молока, аніж поратись біля неї тричі на день. При цьому згадав, як водив колись матір доїти чорно-рябу. Дістануться під руку хліва, та сяде на підставлений ослінчик, подоїть, а тоді все повторюється з точністю до навпаки.

Якось узявся доїти сам. Та не така це проста справа: молоко не у відро цебенить, а ллється по руках. Мусив засукати рукави. Робота потекла жвавіше. Відтак доїв худобину впродовж кількох літ.

Наразі Арсентійович уже нічого не тримає в хліві. Більше того, взагалі з працею розсварився. Навіть відра води не підніме. А все через лікаря. Сказав той, як відрізав:

– Волієш бачити хоч на одне око – припини будь-яку роботу.

Сім літ потому у Басюків загинув син Віктор. Поїхав на поле по солому, навантажив хуру, а потім з неї впав, ударившись об землю. Травма виявилася смертельною. Навіть до лікарні не довіз брата Валерій...

Ще одне лихо вдарило по великій родині раніше, воєнного 1943-го, коли німці та їх прислужники-поляки підпалили Садове. Басюки тоді заховались у лісі, а 90-річний дід Дем'ян залишився вдома, сказавши:

– Якщо вмирати, то вмирати під рідним дахом.

Першого дня село обстрілювали з літака спеціальними кулями, другого – допалювали вручну, стромляючи попід стріхи смолоскипи. Коли дійшла черга до обійстя Басюків, дід став просити Казимира Островського, що зайшов на подвір'я разом з німцями:

– Казику, не паліть нашу хату. Що я вам зробив поганого?

– Ідіть до стодоли, – прикрикнув на старого поляк.

У цей час вогонь уже облизував стіни хліва, охоплював дім. Споглядаючи на таке жахіття, дід згадав про годинник із зозулею, що висів на стіні у кімнаті. "Невже і він піде з димом? Ні, не допущу!" Але зрушити з місця не зміг і стояв так доти, доки жаром боляче не обдало тіло. Тоді плюнув спересердя та почвалав до клуні. Її поляки не підпалили, зваживши на сусідство з Басюками. Що за сусідство? Справа в тому, що хата родини стояла з самого краю Садового, а Островський та інші палії прибули з Люцинова...

У 1944 році село визволила Червона Армія, і Василів батько пішов на фронт, де й загинув.

– Після цього, – згадує Арсентійович, – нам довелося господарювати вже самим. Сім'ї виписали п'ятнадцять кубометрів лісу, почалось будівництво хати. Першим на новому місці одружився я, потім – молодший брат Степан, а за ним настала черга Івана. Мати спала у найбільшій світлиці, а ми, три молоді сім'ї, – на кухні, влаштувавши від печі до груби полик – спільне ложе. Замість матраців використовували солом'яні мати, покладені один на одного.

Однієї ночі Іванові приспіло справити малу нужду. Повернувшись знадвору, чоловік ліг на своє місце, а проснувшись уранці, побачив, що поряд сопе братова. "Ні, треба щось робити", – вкотре подумав.

І зробили. Почали з того, що перегородили велику кімнату, влаштувавши в другій половині окремий вхід. Це

житло дісталося старшому братові. Проте дітворі все одно було некомфортно: то за іграшку посваряться-поб'ються, то за зручніше місце для забав. Тому стали зводити дім Василю. Певна річ, допомагали Іван та Степан. Але не так, як того хотілося б, оскільки праця в колгоспі (перший бригадирував, а другий завідував фермою) поглинала майже весь вільний час.

Якось Василь і Ганна вирушили в ліс за будматеріалом. Однак одна з колод виявилася обом не під силу та не потрапила на віз, а, вислизнувши і впавши, переламала дружині ногу. В лікарні теж не поталанило, позаяк гіпс наклали невдало. Тому кульгає жінка й донині.

... Знову гортає Арсентійович книгу життя. Знову пригадує. Те, як син Панас дістався неблизької Калуги, де й осів. Як поволі розбагатів, відкрив з дружиною кілька власних крамниць. Тепер ось весь у бізнесі, не викроїть навіть двох днів, аби провідати батьків.

А от дочку Євгенію доля закинула мало не на Далеку Північ. По війні туди депортували декого з родичів. Отож до них і прихилилася, поїхавши на заробітки.

Невдовзі в цьому ж місці опинився Борис. За паспортом він Флор, але поступово призвичаївся до теперішнього ймення. Потім узагалі відгукувався лише на нього.

Позаминулого літа, у жнива, я зустрів Бориса в Садовому. Розговорились. Виявилося, дорогою до кримського курорту завернув на малу батьківщину провідати рідню, а затим мав іще відвідати Москву, де мешкають двоюрідні брат та сестра.

Як я дізнався опісля, в російській столиці, вже сидячи за накритим столом, Борис помітно нервував. Спочатку все на годинник поглядав, а відтак зателефонував в аеропорт, аби дізнатися, чи є ще квитки на потрібний йому рейс. Квитки були, і чоловік, узявши валізу, поїхав, до відправлення літака залишалася година, тому він дуже поспішав.

Точно за розкладом лайнер піднявся в повітря. На висоті чотири тисячі метрів у салоні прогримів потужний вибух. Недалеко від епіцентру було крісло Бориса...

За кілька діб Василь отримав телеграму. В ній сповіщалося, що Борисові останки відтранспортують до Смоленська, де живуть сини загиблого.

... Торкаємося духовної теми. Лице Арсентійовича світлішає, зморшки на чолі враз розгладжуються. Втім, воно й не дивно. Адже багато літ поспіль Басюк був церковним старостою. Зазначу: виконував ці обов'язки старанно, вкладаючи душу, задіюючи своє велике натруджене серце. І це не лише моя думка. Так уважають отець Володимир, усі садівчани.

Такий ось момент. Відразу після зникнення з політичної карти Радянського Союзу парафіяни надумали перекрити свій храм оцинкованою жерстю, якої, звичайно ж, не мали. Що робити? До кого звертатись? "Поїду в Сарни", – вирішив староста. І таки поїхав. Правда, не сам, а з Семеном Лейчуком, своїм помічником.

На складі залізничної станції, до якого дісталися, завскладом твердо запевняв прибулих, що оцинкованої жерсті зараз немає. Коли ж дізнався, навіщо вона їм, то подобрішав і... виділив, скільки було потрібно.

... Басюк на хвилину замовкає, а тоді знову поринає у спомини. Виявляється, за царату Садівська церква була покрита гонтом – дерев'яними дощечками. Польської доби її перекрили бляхою. Щоправда, іржавою і старезною, 70-літньої давності. Як розповідав Василів дід Дем'ян, звели храм на місці кладовища. Потім усі могили перенесли за село, обгородивши і його, і цвинтар частоколом...

Тепер у Садівській церкві старостує інша людина: зваживши на стан здоров'я, Арсентійович попросився на спочинок. Прохання, звичайно ж, задовольнили.

Втім, це не додало помітних сил зношеному тілу. Навпаки, лікарі порекомендували невдовзі ампутувати ногу,

де вже давно "поселилась" підступна екзема. Старий навідріз відмовився, пригадавши враз, що аналогічне колись пропонували матері, котра теж не погодилася на операцію. А от наймолодший брат цього не учинив: спочатку йому відрізали одну ногу, потім – другу. Тепер ось тільки в інвалідному візку пересувається...

– Василю Арсентійовичу, – дарую хитру посмішку співрозмовнику, – а чарочку-другу інколи перехиляєш?

– Лише за святковим столом. І не горілки, а 50-100 грамів кагору.

– А я лікуюсь прополісом. Він у мене на перваку настояний.

– І по скільки ж?

– Ложка-дві. Не більше.

Басюк неквапом дістає ложки. Я хитаю головою:

– Ні, діставай стопки. Як кажуть росіяни, ми вже свідомі, зайвого не візьмемо. Та й свято сьогодні – старий Новий рік...

ОСТАННІЙ ШЛЯХ ДО РІДНОГО ДОМУ

У лихі воєнні роки Павло Ничипорович Мазур, ризикуючи життям, переховував у себе вдома єврейську дівчину Басю Штерембей. Та про все по порядку.

Під час німецької окупації цей щирий, привітний чоловік з обличчям сільського вчителя працював у Садовому завідувачем бібліотеки, що розташовувалася у колишньому панському будинку. Він же дав мені книгу "Богдан Хмельницький" одного з українських авторів. То був перший художній твір, який я, малий, прочитав від початку до кінця. Оскільки книга мене дуже вразила та схвилювала, то й бібліотекар став сприйматися по-іншому, як чарівник, що одним помахом своєї палички перетворює дрібні друковані рядки на такі, від котрих не можна відірватися...

Коли прийшли совєти, Павла Ничипоровича заарештували, звинувативши в націоналізмі. Потім був суд і звичайний для тієї страшної епохи вирок – 25 років ув'язнення. Покарання колишній бібліотекар відбував у Воркуті, за Північним полярним кругом. Хоч то зона вічної мерзлоти, але шахт і різних копалень натикали там, як сала в ковбасу "Московська". В одну з них Мазур і спускався щозміни.

Зі смертю Сталіна табірний режим дещо пом'якшав, і садівчанина звільнили. Мешкати став у Миколаївській області, позаяк в Західну Україну повертатися було заборонено. Невдовзі оженився та зажив відносно щасливо, якщо взагалі можна так казати про колишнього в'язня ГУЛАГу. Каторжна праця в копальні згодом таки далася взнаки, нещадно вдарила по здоров'ю. Лікарський вердикт був невтішним: "Недуга зціленню не піддається".

Що залишалося робити нещасному Павлу Ничипоровичу? Тільки одне – попросити дружину, аби відвезла на батьківщину. Можливо, він надіявся, що соки рідної землі, її святий дух якщо і не врятують, то хоча б подовжать життя. А може, волів просто віднайти в її сирих, але рідних обіймах вічний спочинок. Жінка прохання виконала.

Назустріч смертельно хворому вигнанцю виїхав його брат Іван, котрому сповістили про приїзд Павла Ничипоровича по телефону. Поблизу Воскодав, на перехресті доріг, що ведуть у Тучин і Садове, кревні нарешті змогли обнятися. Відразу після цього Іван запропонував хворому, щоб він пересів у його автомашину. Проте Павло не погодився, і брат примостився поряд. Через кілька хвилин серце колишнього в'язня перестало битися, і Господь забрав його душу до Себе.

Про смерть дядька повідомили його тезку-небожа, що проходив строкову службу в армії. Зваживши на поважну причину, Павла відпустили. Однак доки племінник добирався, дядька поховали.

... Шлях на батьківщину, куди Мазур прагнув потрапити всі ці літа і яку мало не щодня бачив у снах, завершився перед її ворітьми. Іронія долі? Можливо. Але тоді ця дорога судилася сотням незаконно репресованих. І вони нею простували, незважаючи ні на що.

ЯТРИТЬ ОСКОЛКОМ СЕРЦЕ СПОМИН...

Час – величина нескінченна. Але то для фізиків. А для нас, людей звичайних, завжди є початок і є кінець. Особливо гостро це відчувають ті, чиє життя уже збігає. Хто розміняв восьмий десяток, а то й ціле століття. Кому є що згадати про лихої пам'яті криваве жниво великої війни.

...7 липня Сергію Васильовичу Фурманцю виповнюється 91 рік. Даються взнаки "мирні" недуги, болять фронтові рани. Отож милиці, з допомогою яких пересувається подвір'ям, – річ незамінна. Як ота гвинтівка з багнетом на передовій, де Фурманець провів два роки і жахлива картина якої зникне тільки зі смертю.

Та особливо в'ївся в мозок спомин про останній бій. Навіть не в'ївся, а вп'явся розпеченим осколком. Так і каже мені: "Пам'ятатиму це, Якиме, допоки живий". Проте все по порядку.

Служив Сергій Васильович в окремій роті, яку кидали, як тоді говорили, на прорив. На озброєнні у бійців були автомати та довгоствольні зенітні гармати. На початку чергового наступу ворога спершу "пригощали" із зеніток, а тоді вже атакували.

Так мало бути і того зимового дня 1945-го, коли рота стояла поблизу річки Одер. Однак у поспіху (хто саме винен, так і лишилося невідомим) німецьку оборону не піддали артобстрілу, і командир підрозділу, татарин-кримчак за національністю, віддав наказ атакувати "на ура".

Противник, озброєний автоматами МП-38 і короткими карабінами, багнетної атаки радянських боявся панічно, до жаху. Але вся біда в тому, що на той момент у Фурманця та його бойових побратимів не було отих страшних довгих багнетів, що проштрикують тіло наскрізь. Тому старшина-киянин, аби не допустити великих втрат, навів свій ППС на ротного та парторга, а затим прогнав їх, перебравши командування на себе. Підрозділ під новою орудою провоював три місяці, упродовж яких загинув лише один боєць. А коли поліг і сам старшина (ходили чутки, що його застрелили свої), в роту повернулися попередні командири.

Відтоді солдати знову перетворилися на гарматне м'ясо. Під час чергової атаки Фурманця тяжко поранило. Відповзаючи в бік хутора та перемагаючи пекучий біль у попереку, садівчанин дістався льоху. Там уже сиділо кілька червоноармійців та цивільних. Скільки точно, роздивитись не встиг, бо знепритомнів, а прийшовши до тями, побачив, що в погребі він один. У цю мить слух уловив крики команди, що долітали з подвір'я. Німці! Вибравши зручний момент і притискаючи рану долонею, Сергій Васильович виліз нагору та заховався за хлівом. Потім, зібравши сили в кулак, побіг, а коли впав, то поповз...

...Наче в тумані, виринув силует гармати. Свої! "Хлопці, – Фурманець через силу підвівся, – дайте води!" А артилеристи сміються. Що було далі, пам'ять не зберегла: солдат знову втратив свідомість. Повернулася ж вона, коли садівчанина перев'язували. "Терпи, – прикрикнув фельдшер. – Увечері приїде підвода та забере тебе до шпиталю. Там і відлежишся".

В госпіталі Фурманець довідався, що сюди ж поклали і його ротного, але невдовзі той помер на операційному столі. Інший поранений розповів, що неушкодженим з їх окремого ударного підрозділу лишився тільки один солдат-дезертир, який утік перед початком бою. Решта ж, як один, полягла на тому полі поблизу німецького хутора.

Наостанку – кілька слів про родину Сергія Васильовича. Його батько, людина глибоковіруюча, шанований односельцями церковний староста, прищепив любов до Бога, високу моральність і своїм дітям. А ті, у свою чергу, – своїм. Скажімо, син Сергія Васильовича Микола має парафію в Дроздові, а внук – на Хмельниччині. Втім, так на Русі повелось іще з часів монгольської навали – мирної пори душпастирі лікували серця людські, а ратної – благословляли на січу люту із загарбником-супостатом, а то й самі брали до рук меч...

"ТИ, СВОЛОТО, З ФАШИСТОМ ДОМОВИВСЯ"

Зайшов якось до сусіда Адама Білоуса, а він і питає:

– Якиме, чом це ти про свого тестя не розкажеш? Цікавий же випадок, повчальний: заледве свої не розстріляли...

– Ти знаєш, забув. Добре, що нагадав. Обов'язково тепер напишу. Наступного дня, пополудні, я взявся за ручку. Слова лягали на папір рівно, спомини линули, наче вода в тихій спокійній річечці...

Відразу після визволення Садового від німців у приміщенні сільської школи облаштували польовий військкомат. Він і "проковтнув" Степана Бабича, "виплюнувши" аж у Звягелі, де дислокувався учбовий полк. Жили новобранці в казармах ще царських часів, за колючим дротом. Годували їх, аби лиш не померли, а муштрували

цілісінький день. Тому фронту, передової чекали, немов якогось рятунку, звільнення.

Кілька разів до Звягеля пішки діставалася теща Євгенія, а з нею й інші садівчани. Тоді чоловіки хоч трохи наїдалися. Але невдовзі Степан написав додому, щоб дружина уже не провідувала, бо відправляють на фронт.

Війна для Бабича розпочалась у Польщі. В роті він був розвідником, мав уже на рахунку кількох "язиків". Отож коли командир взводу викликав командира другого відділення та наказав дізнатися, чи є на хуторі, біля якого вони стояли, німці, сержант вибрав Степана, процідивши крізь зуби:

– Підеш зі мною.

Пішли. Гвинтівки за плечима, навкруги – тиша, спокій. Аж ось і крайня хата. Командир глянув на садівчанина:

– Ти ж розмовляєш по-польському?

– Так.

– Ну то зайди і запитай, де німці, а я тут постою.

Та не встиг Бабич підійти до дверей, як з-за рогу вискочив здоровенний рудий німець – мало лобами не стукнулися. Від несподіванки обоє зупинилися, немов укопані. При цьому що в одного, що в іншого гвинтівки за плечима, а в мізках думка: "Як бути?" Тесть відразу ж збагнув, що коли зніматиме свою, рудий легко зіб'є його з ніг і... Тут німець різко крутнувся та чкурнув за ріг будинку. Степан учинив аналогічно і прожогом кинувся до сержанта, кричучи:

– Німці! Німці!

Коли бігли до своїх, навздогін ударив кулемет. Командир упав, а Бабичу черга відірвала полу шинелі. Проте це не завадило дотягти напарника до окопа.

А там – неприємний сюрприз. Парторг роти, уздрівши посічену шинель, звинуватив тестя у військовому злочині. Мовляв, німець її умисно пошматував, аби замаскувати вбивство члена партії, про яке було домовлено біля рогу польської хати, коли Степан стояв віч-на-віч з рудим.

Виголошуючи свою промову, парторг тицяв садівчанину в лице пістолетом та раз у раз лаявся. Однак за свого розвідника заступився командир взводу, наголосивши, що в усьому розбереться суд, а поки що він допитає бійця сам. Оскільки старший лейтенант був родом з Київщини, то його передовсім цікавило життя українців під владою Польщі. Зокрема те, чи був у них голод. Бабич відповідав розважливо, статечно, як і личить досвідченому господарю.

Відтак Степановою справою перейнявся і командир роти. Він же наполіг на тому, щоб членами суду задля більшої неупередженості призначили військовиків з іншого полку. Але суд так і не відбувся. Натомість Бабича привели в землянку, де лисий худорлявий полковник, що сидів за столом, наказав іще раз розповісти, як усе сталося. Тесть відразу ж зазначив, що за будь-яких обставин не зняв би зброю з плеча. Вірніше, не встиг би зняти, бо німець кулаком-гирею звалив би його з ніг. Та й двоє червоноармійців – надто мала сила, аби затівати великий бій. Тому вони з сержантом вчинили правильно... Проте полковник не дослухав, а підвівся з-за столу, підійшов до Степана та поплескав його по плечу:

– Воюйте, солдате, далі. Ви все правильно зробили.

І Степан Бабич пішов воювати. Хоч до переможного травня 1945-го лишалося не так уже й довго, однак на його долю випало ще сповна: і чужих смертей набачився, і сам важку контузію отримав. А закінчив війну з орденом та солдатською медаллю "За відвагу", що тьмяно поблискувала на вилинялій від поту гімнастерці. Шкода тільки, що я начепив їх на тестів піджак, коли того, 69-річного, ховали на цвинтарі. Нехай би лишились на згадку внукам, правнукам...

ВАРШАВ'ЯНИН МИКОЛА

За Польщі я жив на вулиці Кутлянщина, а по сусідству мешкали Павло Остапчук і Микола Давидюк. Перший був на два роки молодший, другий – значно старший. Утім, справа не в літах. Адже об'єднував усіх нас вишневий сад Давидюків – величезний, з безліччю пишних дерев і деревець та густою соковитою травою під ними. Там ми проводили своє дозвілля. Там же збирали врожаї навдивовижу смачних темно-червоних вишень.

Після вступу в Садове "перших совітів" Давидюка призвали до Червоної Армії. Рік він служив у Росії, а в 1941-му, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, зв'язок з Миколою був утрачений.

З початком перелому у цьому грандіозному збройному протистоянні німці де поволі, а де й надто швидко почали відступати туди, звідки прийшли. У складі одного з підрозділів Червоної Армії, що гнала ворога в напрямку Києва, бився і садівчанин Давидюк.

У цей же час Союз польських патріотів, керований комуністами, розпочав формування 1-ї польської піхотної дивізії імені Тадеуша Костюшка, що наступного року трансформувалася в 1-шу польську армію. Позаяк Микола раніше мав громадянство Другої Речі Посполитої та розумів по-польському, його теж зарахували до цього війська.

Служити під командою польських офіцерів мій земляк пішов без вагань. Бувалий солдат, він добре знав, як ставиться до цих військовиків радянське командування. По-перше, їх не кидали на передову, без роздумів, як наших вояків. По-друге, обмундирування союзників було набагато ліпшим, ніж у червоноармійців. Приміром, шинелі й кітелі шилися з добротного англійського сукна, пілотки замінялися на кашкети-"рогатки", а обмотки й черевики – на шкіряні чоботи...

Коли Червона Армія вступила на територію Західної України, до Війська Польського почали мобілізовувати інших її жителів. Там Микола зустрівся на передовій зі своїм земляком із Садового, до того ж іще й родичем Юрієм Давидюком. Провоювавши разом до перемоги, чоловіки розпрощалися. Юрій повернувся на Батьківщину, а Микола вирішив залишитися в Польщі, де продовжив звичну фронтову службу – шоферування. Але доля розпорядилася так, що впродовж 23 років, аж до виходу на пенсію, колишній садівчанин возив не кого-небудь, а міністра внутрішніх справ ПНР. Опісля міністр перебрався до США, так і не дізнавшись, що його водій за національністю українець.

У Варшаві Давидюк оженився на молодій полячці, чоловік котрої, дослужившись до звання підполковника, загинув на війні. Маючи від нього сина, вона народила ще одного від Миколи.

Добре пам'ятаю той день (а було це ще за радянських часів), коли Давидюк разом з дружиною та сином Яном приїхав у Садове, аби провідати рідню та земляків. Правда, запрошувати мене в гості прийшов не з ними, а зі своїм небожем Іваном Остапчуком.

Певна річ, я з радістю завітав до старого друга. Проте за столом Микола розмовляв тільки по-польському, а ми – по-українськи.

Першим не витримав Янек. Зважаючи на подив хлопця, що легко читався у погляді, я запитав, чи розуміє він нашу мову. Виявилося, що розуміє, але не так добре, як того хотілося б...

Вдруге Давидюк відвідав малу батьківщину вже один.

– А де ж дружина? – запитую.

Спочатку мій товариш не дав відповіді. Коли ж сіли за стіл та випили по чарці, розповів, що холостякує, оскільки жінка покинула його.

– Може, зловживаєш спиртним? – кажу на це.

– Ні, до горілки я якраз байдужий. Полишила мене дружина через моє походження.

Як виявилося, тріщину їх сімейний союз дав саме під час першого візиту до Садового, коли обоє сиділи в хаті під солом'яною стріхою. Відтак, пройшовшись селом, дружина-полячка побачила, що воно зовсім не заасфальтоване. Отож хто її чоловік в такому випадку? Хлоп. А раз так, то по приїзді додому випровадила зі свого варшавського помешкання не роздумуючи. Мовляв, не личить міській шляхетній панянці жити під одним дахом із простим селянином.

Два місяці Микола мешкав у міністерському гаражі, де була обладнана кімната для відпочинку. Коли ж про це дізнався його патрон, чоловік упродовж двох днів отримав квартиру з усіма вигодами.

Допоміг міністр і з працевлаштуванням у системі МВС сина Яна. Проте той, беручи невдовзі шлюб, не запросив батька на весілля. Як згодом з'ясувалося, зробити це заборонила мати. Видно, жінка і на ту пору не простила колишньому чоловікові його селянського походження...

Чи запрошував мене Микола до себе у Варшаву? Авжеж. Однак погостювати в Польщі все якось не виходило. Тому він знову навідався в Садове та оселився у сестри Євдокії, яка жила разом зі своїм сином Іваном Остапчуком. А тут якраз і католицьке Різдво наспіло. Отож Микола знову покликав мене в гості.

Позаяк 25 грудня припало тоді не на неділю, а на будень, дружина Ярина Степанівна скласти компанію не змогла, і я вирушив один. Мороз іще не вдарив, тому, пам'ятаю, взув туфлі. Однак ближче до вечора не на жарт задощило, і Ганна Макарівна, Іванова дружина, по завершенні щедрого застілля мусила лізти на горище за чобітьми та довгим плащем з грубого брезенту – екіпіруванням, яке найбільше підходило до такої негоди. Все це одягнувши, я, вже добряче захмелілий, попрощався

з господарями і переступив через поріг будинку, де під ногами враз захлюпало і зачавкало...

За позикою, як завжди, слідує віддяка. Тому на Коляди ми чекали в себе вже Давидюка. Крім нього, в гості мали завітати родичі, сусіди, а також голова нашого колгоспу та очільник сільради.

Коли всі, за винятком варшав'янина Миколи, вже сиділи в теплі-добрі, я хитро підморгнув голові сільради:

– Лукашовичу, як прийде наш "поляк", треба його, як слід, "напомпувати". Але все має бути культурно.

... У розпалі святкового застілля, коли кожен перехилив уже не одну стограмову чарку, вирішили потанцювати. Важко похитуючись, піднявся і наш пан Микола. Проте тільки-но він зробив два кроки, як зачепився за віконну штору, а затим ще й скинув на підлогу вазона у полив'яному горщику. Той, звичайно, вдрузки, а зніяковілий варшав'янин, ураз протверезівши, але все ж не втративши почуття гумору, погрозив пальцем найближчій недопитій пляшці:

– Вудка, нє пхайся, бо як пхну...

Затим Давидюк відвів мене вбік і запитав, чи не виженуть, бува, його з помешкання. Адже у них в Польщі з пияками не церемоняться: вчинив подібне поміж громади – значить, лети через паркан.

– Ні, – посміхнувся я, – у нас ніхто нічого не викидає за штахетник. У нас хіба що винесуть і покладуть на ліжко в сусідній кімнаті.

Спливло ще трохи часу. І от якось довідуюсь, що мій старий приятель Микола Давидюк уже п'ять років, як не топче ряст. Його небіж Василь Давидюк, повернувшись з Польщі та оприлюднивши цю сумну звістку, розповів, що дядько після тривалого холостякування оженився вдруге. Правда, дружиною стала вже не полячка, а українка Зося. Їй Микола залишив свою варшавську квартиру, а синові – гроші на банківському рахунку. І це при тому, що Ян фактично відмовився від батька...

ЩО КОРЕЙЦЮ ДОБРЕ, ТО ВКРАЇНЦЮ ЗАСЬ

На початку 1980-х років я працював у колгоспі комірником, а моїм безпосереднім начальником був керівник цього господарства Р.Т.Усик. Коли в контору приїздив хтось із перевіряючих, робочий день завжди завершувався в тучинській чайній, куди вкупі з Романом Тимофійовичем віз гостя на пізній обід чи вечерю. І щоразу поблизу дверей їдальні здіймалася постать тамтешнього сторожа з собакою. Якщо чоловіка хтось часом і не помічав, то про пса цього не можна було сказати. Бо мав надто великі габарити, такі, як у середніх розмірів теляти. Але при цьому ніколи не кусався, а масою тіла валив кривдника на землю. Тобто був, як ми говорили, собакою-викидайлом. Вийшовши якось з авто, голова посміхнувся до сторожа:

– Алексєєв, віддай мені цього вовкодава.

– Не можу: розумний дуже. Та й подружився я з ним уже.

Знаючи, чим саме займається сторож, чути таку відповідь було, м'яко кажучи, незвично. Бо собаки в нього довго не затримувались: приманить, підгодує дещо – і на смалець. Тим паче, що платили за це готівкою.

Коли до рук Алексєєва потрапив пес-здоровань, то відразу ж виокремився з-поміж інших. Передовсім їв не так. Усі собаки відразу накидалися на корм, гарчали, а той спочатку принюхувався, часто повертав морду до сторожа, дивився в очі, ніби хотів щось сказати, і тільки тоді починав жувати. За це й пожалів його гицель, не забив, як решту, а лишив при собі.

Саме зі здорованем запримітив Алексєєва інспектор Карпов з райфінвідділу. Оскільки знав, що сторож має додатковий доход, а податки не сплачує, не на жарт причепився до чоловіка, присмоктався, наче кліщ. З того часу гицель ставив йому могоричі частіше, аніж сам перехиляв чарку.

А тут ще й люцинівець Яків Гаврилюк, добрий знайомий Алексєєва, сів у тюрму. Працював Яків у лісництві, мав пару гнідих, тому й привозив та продавав односельцям дрова. При цьому коней у нього ніби й не було, бо ховав їх у лісі, спутавши ноги залізним путом, що замикалося на ключ. Однак Карпов дізнався про незаконний заробок люцинівця, став чіплятися, як до Алексєєва, а потім посадив.

Ясна річ, сторож не на жарт злякався: "Все, пора позбуватися інспекторової "опіки". Інакше запроторить, як Яшку. Сказано – зроблено. Запросивши Карпова на свіжину, поставив пляшку перваку, а до нього – добру закуску. Почесне місце на столі займала таріль з рум'яними котлетами. Були вони, правда, неоднакові: одні – довгасті і плескаті, інші – круглі, наче пампушки.

Коли обоє вже добряче підпили, сторож "розговорився". Мовляв, напередодні він заколов не кабана, а вбив та оббілував одного зі своїх псів, відтак дружина зробила з собачатини фарш та насмажила котлет. Були вони, на відміну від пампушкоподібних, зі свинини, довгастої форми, ніби шніцелі у їдальні. На ці "шніцелі", як той кореєць вузькоокий, і накинувся Карпов. Алексєєв же закушував круглястими котлетами, як було домовлено з його дружиною.

Вмить протверезівши від почутого, інспектор зірвався з місця та побіг до дверей. Але недобіг і випорожнив шлунок перед порогом, на рядно. Невелика охайна світлиця наповнилась їдким смородом.

На такій незвичайній ноті і завершилась ця історія. Карпов відтоді обходив сторожа десятою дорогою. А коли, траплялося, зустрічав, то його обличчя враз ставало кислим. Певно, інспектора знов нудило...

УСЕ МЕНШАЄ РОДИНА БАСЮКІВ...

Жив Степан Басюк під лісом, за Михаїхою. Мав трьох синів, як дуби, і всі полягли за Україну, за її волю.

Коли Гітлер показав за чим він насправді прийшов в Україну, познімав жовто-блакитні прапори у Львові, Києві, позакривав млини, не дав колоти свиней, почав арештовувати патріотів України, люди взялися за зброю... Не залишились осторонь і Басюки. Оскільки Степан жив під лісом, то в їхній хаті був зв'язок із повстанцями.

Степан Басюк, 1898 р.н, учасник визвольних змагань 1941-1955 рр., член формувань ОУН, УПА, станичний, вивезений із сім'єю московським комуністичним режимом до Сибіру.

Було в Степана ще дві дочки. Старша, Мариська, вийшла заміж до сусіднього села Воронів, то й не була репресована. А меншу, Ганну, зв'язкову у повстанців, засудили до таборів смерті. Але вижила і повернулася на Україну. Син Степана – Василь, 1924 р.н., воїн УПА (псевдо – "Листок"), загинув у бою з військами НКВС. Другий син, Іван, 1925 р.н., шеф зв'язку, псевдо "Ворон", також загинув у бою в 1948 р. у пустомитівському лісі Гощанського району. Григорій Басюк, третій син Степана, 1928 р.н., зв'язковий, загинув від рук НКВС недалеко від дому в 1944 році.

Василь Басюк, племінник Степана, згадував: "Як повбивали його синів, то Степана вивезли на поселення до Сибіру на заготівлю лісу. Попрацювали вони трохи, і вирішили втікати з тайги. До них приєдналися ще один чоловік і жінка з Тернополя. Зробили вони плота, щоб через річку переправитися. І коли переправлялися, то недалеко від берега пліт зачепився за корч і перевернувся... Мало не загинули, щастя, що вміли плавати і до берега дісталися. Далі ішли лісом. Натрапили на хату, де жив лісник, усе йому розповіли... Він порадив вертатися, бо

там, куди вони прямують, згинуть, звірі загризуть – і кісток ніхто не знайде... сказав іти назад, вийти на залізницю і по ній дістатися до станції. Так вони і зробили.

... Удома хату вже не застали, люди розібрали на дрова, тож вони пішли в с.Липки.

– Дядько по людях ткав полотно, – продовжує розповідь Василь. – Якось пішов у Липках до церкви, і один чоловік видав Степана НКВС. Коли його, заарештованого, везли через село, заїхали до нас попрощатися: міліціонер дозволив. Мати, Надія, дала харчів на дорогу. Батька Василя вже не було, загинув на фронті, ще був дід, жив 96 років. Дали Степану за втечу 3 роки. Відбував той термін в Острозькій в'язниці.

Василь розповідав, що коли його посадили за втечу з Донбасу із ФЗО, теж направили в Острозьку тюрму, а з Острога – на пересилку.

– Коли ми їхали до Львова, у Львівську в'язницю, – згадував Василь, – у купе напхали чоловік з 10 зеків, було темно. До дядька звернувся один із зеків, щоб дав їм яблук. Дядько промовчав. Тоді я до нього – віддайте їм ті яблука... Він знову не відповів, а згодом, після тривалої паузи, обізвався: "Щось знайомий голос мені..." А я у відповідь – дядьку Степане, Ви що, не впізнали мене? Це ж я, Василь, ваш племінник. У Львові тюрма була переповнена, тому нас розмістили в тюремному клубі.

... Василю вже пішов 81 рік. У грудні 2007 р. померла дружина Ганна, їй було 80 років. Затужив Василь... Став його заспокоювати, кажу: є в тебе син Панас, приїжджав з Росії, приїде із Сибіру дочка Женя та ще в селі живе син Валерій. Тож кріпися, Василю...

Став Василь далі розповідати:

– Нам було видно, як виводять із клубу жінок на прогулянку. А коли вивели нас, ми попросили солдат-конвоїрів, щоб дозволили побачитися з дядиною. І ми зустрілися на прогулянці. За кілька днів мене відправили

на Урал, на лісозаготівлю, товарняком, по 70 чоловік у вагоні. Їхали 11 діб. А дядька відправили туди, звідки втік – в Іркутську область. Жили там у бараках, наполовину вкопаних у землю. Ходили на роботу із дружиною, обрубували сучки з повалених дерев. А як помер Сталін, то й дочка Ганна приїхала, і теж ходила на роботу, а пізніше зайнялася господарством.

Я не раз зустрічався з дідом Степаном у свого родича і товариша Івана Басюка. Побудував Степан хату і хліва, а в хліві навіть змурував грубку. Поставив там ліжко, бо мороз досягав 50 градусів і більше. Коли корова, яку він завів, мала телитися, Степан і ночував у хліві. Картопля не росла, не достигала, сіяв турнеж. А ось малина достигала. Привозив Степан кедрові горіхи, пригощав і нас.

Коли я бував у сусіда Білоуса Адама, той спитав, чи дід не розповідав мені, як Степан робив колодязя в Сибіру? Так ось, викопав Степан велику яму у дворі, заготував цямрини з брусів... А вночі привезли самоскид землі і засипали колодязя, сказавши: "Ти бачиш, як хохол розхазяйнувався, колодязя йому захотілося".

Якось розповідав мені Іван Басюк, що написав йому дід листа, щоб приїхав до Степана в Сибір, він заплатить за дорогу. Взяв Іван відпустку і поїхав.

Дядько Степан уже поховав дядину, тож бідкався: важко йому покидати дружину у вічній мерзлоті, але на Україну тягне, хочеться померти на рідній землі. Просив Івана, щоб той звернувся в КГБ, аби йому дозволили повернутися в Україну разом з дочкою.

Із розповіді Катерини Басюк: "Коли повернувся Іван на Україну, поїхав у КГБ. Там запитали, де буде жити дядько? Іван відповів: у нього, в Садовому".

Пообіцяли, що напишуть листа в Іркутськ у КГБ. Через півтора місяця повідомили, що дозволяють виїхати. Поїхав Іван за дядьком у Сибір. Після повернення з Сибіру пішов жити до дочки у Воронів.

Розповідала ще мені Шуляк Ольга, моя двоюрідна сестра, що тоді з Іваном Басюком поїхала в Сибір свекруха Шуляк Анастасія Олександрівна. Остання розповідала, що Степан відгодував бичка, зарізав його, підвісив у коморі. Коли треба було м'ясо, ішов у комору, відрубував шмат... І холодильника не треба. Коли їхали додому, Степан дав сибірського кожуха для чоловіка Анастасії – Шуляка Миколи.

Василь Арсентійович так і не дочекався 20 березня, коли приїде дочка Євгенія – 6 березня 2008 р. він помер.

Усе меншає родина Басюків. Перед Василем померли брат Іван, сестра Тася, три місяці як не стало дружини Ганни. Залишилися сестра Анастасія та брат Олексій. А було ж Басюків 52 душі, ми колись з Іваном Басюком рахували...

ВІН З ПОВИННОЮ НЕ ВИХОДИВ

"Книга Пам'яті і Слави Волині" продемонструвала масштаби народної боротьби проти окупантів і викликала великий інтерес на теренах Рівненщини. У кожному місті й селі сотні патріотів у ті грізні воєнні роки за покликом крові, коли знов неволя в гості прийшла, кинули клич: "До зброї!" Більшість із них загинула в бою героями, і їх імена люди пам'ятають дотепер.

Кожен, хто брав у руки цю унікальну книгу, відразу шукав прізвища своїх рідних, а люди поважного віку – своїх ровесників, побратимів. Ніхто байдужим не залишався.

На жаль, надходять відгуки і претензійного характеру. Найбільше нарікань на неповноту інформації, а також

помилковість біографічних даних. Є й такі: а чому не написали про мого батька, дядька..? Приміром, більше ніж 400 сторінок, присвячених Гощанському району, названо 4821 учасника визвольних змагань – ще далеко не повний перелік тих, хто виборював волю і незалежність України.

Річ у тім, що мережа УПА включала, крім безпосередніх збройних вояків, ще людей утаємничених для польської, німецької, а затим і радянської влади і для більшості населення. Якщо за першими репресивні органи окупаційної влади полювали, постійно вели нагляд за їхніми родинами, то інші змушені були загравати з офіційною владою, щоб відкинути будь-які підозри. І серед них були станичні, господарчі, розвідники, зв'язкові. Їм потрібно було проникати у владні структури, щоб отримувати потрібну інформацію тощо. Тому не слід дивуватися, що з числа повстанців були перші голови сільських рад та інші посадовці.

Потрібна була і зброя та боєприпаси. Тож чимало юнаків за завданням командування свідомо йшло за німців в українську поліцію, а відтак за совєтів – у "стрибки". Не всі з них були на так званому "казарменном положении", а відбувши варту, приходили додому, причому зі зброєю. Це дозволялося начебто для самооборони. І їх найчастіше використовували повстанці для нічних акцій, розклеювання листівок, а в оселях найдовіреніших влаштовували криївки, шпиталі, схрони зі зброєю, боєприпасами, військовою амуніцією. Ці люди були найбільш обізнані у справі конспірації та у способах збору й магазинування продуктів харчування.

Моральне навантаження на таких людей було надзвичайне, адже односельці – більшість з них була патріотично налаштована – вважали їх зрадниками, перевертнями, яничарами. Таке принизливе становище зберігалося багато років. Про одного з учасників національно-визвольних змагань, що потрапив у таке становище, хочу розповісти, бо

правда повинна утверджуватися задля очищення від скверни, і вона є найкращим способом морального оздоровлення.

Ще під час німецької окупації в селі Сінне Тучинського району (тепер село Садове Гощанського району) діяв осередок ОУН, що проводив вишкіл молоді та безпосередню підготовку до збройної боротьби. Кожен юнак (юнка), які проходили вишкіл, а потім іспити, що проводилися зверхниками Крайового Проводу ОУН, повинні були вміти обходитися з крісом, скорострілом, гранатою, пістолетом, знати історію України, географію, вміти читати топографічні карти, добре знати свій терен, вміти надавати медичну допомогу, знати способи конспірації, вести господарчу діяльність для життєзабезпечення організації. Такий вишкіл пройшов і зовсім ще юний Яким Орел, в обійсті якого знаходилася криївка, що була запасним варіантом для групи референта СБ Крайового Проводу ОУН Кнопки (Пашковця Андрія Івановича).

Яким виконував господарчі функції. У криївці найчастіше перебували 4-6 чоловік. Продукти збирав у точно визначених господарів, за яких була певність, що не видадуть. Такий порядок виключав, чи принаймні зводив до мінімуму зловживання, переполовинювання заготовленого і давав можливість виявити факти мародерства, бо була достеменна фіксація "хто, що, у кого, коли, скільки і куди" заготовлено. Частину продукції, особливо восени, засолював у бочки, заливав лоєм і здавав для магазинування. До речі, це повідомлення Якима Орла розвінчує міф про мародерство бандерівців, бо легко було виявити факти "збору продуктів" поза встановленою мережею постачання. Тоді Кнопка негайно давав команду на ліквідацію банди грабіжників. Цікавий випадок трапився поблизу Сінного. Одну з банд мародерів, яку повинна була ліквідувати СБ, трохи раніше перехопили енкаведисти і як начебто націоналістів-бандерівців, недовго розбираючись, запроторили до Сибіру, бо планові завдання "по ліквідації

націоналістічєскіх бандформірованій" потрібно було виконувати. Грабунком населення якраз і займалися червоні партизани-зайди, бо не мали своєї сітки господарчого забезпечення, а також поляки, що, як відомо, тісно співробітничали з радянською агентурою і з німцями.

Ось про які факти, пов'язані з пограбуванням, а затим і спаленням села Пустомити та їх жителів, сповіщає Яким Орел.

"Коли з'явилися німці та їх прислужники з місцевої польської поліції, бабця сиділа на подвір'ї. Грабуючи обійстя, один із солдатів виніс з хати торбину, двоє інших – діжку й ночви. "Куди несете діжку, паразити?! – не витримала стара. – У чому я хліб дітям міситиму?" Вояк оглянувся, і Яринина мати впізнала в ньому поляка Казимира Островського, який мешкав за селом...

Відтак ми довідалися, що перед цим грабіжники в німецьких одностроях поглумилися над пасікою, випаливши соломою бджіл, і видерли мед з 27 вуликів... Був поміж них і Казимир Островський. До слова, у поліції були двоє його братів, Юзеф і Тосик. Раніше вони охороняли єврейське гетто в польській Осаді Краковецькій – сучасна Нова Українка".

Напевне, тепер, через 60 років, коли шовіністично налаштовані поляки підраховують жертви того часу, то справедливо було б врахувати і жертви їхньої кривавої співпраці з фашистами, зокрема й понад 300 жителів села Пустомити колишнього Тучинського району, яких живцем спалили гітлерівці й польські карателі. Імена польських катів Казимира, Юзефа, Тосика та інших убивць тут досі пам'ятають.

Усі ці події, факти, хронологію до найдрібніших деталей всотувала пам'ять юного Якима Орла, а аналітичний склад розуму забезпечував глибоку оцінку подій того часу, що відображено в багаточисельних публікаціях на сторінках місцевої преси, у тому числі й у газеті "Волинь".

Його заслужено визнають одним з кращих краєзнавців-правдомовців Гощанського району.

Тепер, у роки Незалежності, він зміг повністю легалізуватися і сам про себе сказати правду. А тоді, у сорокових, за завданням своїх зверхників, пішов у "стрибки", щоб не було підозри, адже в хаті була криївка. Конспіративність доповнював той прикрий факт, що вітчима вбили свої через підлість місцевого провокатора. Такі трагічні реалії війни. Вороги й односельці в переважній більшості вважали їх з матір'ю такими, що постраждали від бандерівців. У той же час Яким, розуміючи справжню причину сімейної трагедії і повіривши у щирість вибачення повстанців за смерть вітчима, далі виконував обов'язки господарчого, вів розвідувальну роботу, розклеював листівки.

Його енкаведисти підозрювали, але, не зловивши на гарячому, часто "вибивали" свідчення у приміщенні для "стрибків" у Сінному, а затим і в Тучині. Витримав два тижні катувань й очну ставку з місцевим жителем, котрий, побачивши, як б'ють Якима, став заїкатися і відмовився від попередніх свідчень. Відпустили.

Знову поринув у підпільну роботу. Хоча психологічна напруга була на межі можливого, але розумний аналіз брав гору над емоціями. Розумів необхідність обтяжливих вимог, які ставив Кнопка. Наприклад, якщо у криївці перебувають повстанці, а Яким відсутній вдома, мати не виходила з дому навіть до сусіда. І навпаки. Таким чином, почергово він з мамою ніби перебував у заручниках. Але такий порядок дисциплінував і морально загартовував, виробляв уміння розпізнавати ворога серед своїх. Так у перманентній боротьбі з окупантами, втрачаючи бойових побратимів, минали роки.

У 1948 році Якима призивають до радянської армії. Як бути? Якщо ухилитися від служби, то треба йти до лісу, і цим самим повністю розкрити себе перед ворогом,

піддати загрозі існування бойової групи повстанців, що діяла вже 5 років під назвою "Залізна лінія".

Кнопка порадив іти служити, вступити в комсомол, а затим і в партію, щоб продовжити боротьбу, глибше проникнувши у структури совєтської влади. Це було йому як наказ. Останнє не виконав, його морально-патріотичним переконанням були дуже чужі ідеологія, а головне блюзнірська практика партійно-радянського активу.

Коли прийшов з армії восени 1951 року, Кнопки та бойових побратимів уже не було в живих. Вони 8 лютого 1950 року загинули геройською смертю, не здавшись живими ворогу на хуторі поблизу села Шубків.

"Залізна лінія" і криївка так і не були розкриті енкаведистами. Яким і його друзі ніколи не виходили з повинною(!). Це підтверджує старший друг Якима Іван Сірук.

Це дуже важливе повідомлення, бо у "Книзі Пам'яті і Слави Волині" йдеться про те, що Яким Орел начебто вийшов з повинною. Це не підтверджується ніякими опитуваннями і тим більше документами. Таке повідомлення глибоко ображає Якима. Гірко на душі, коли, посвятивши всього себе боротьбі за волю й незалежність України, тебе хтось підозрює у зраді. Спростувати неправдиві твердження, зокрема про вихід Якима з повинною, і було основною причиною для написання цієї статті.

Тепер Яким Орел, незважаючи на підступні хвороби, далі невтомно продовжує робити свою патріотичну справу. Досліджує історію національно-визвольної боротьби, за свій кошт встановлює фігури, чим звіковічує пам'ять полеглих. Чергова, вже п'ята фігура увічнила пам'ять побратимів із "Залізної лінії".

Велика шана таким борцям! Слава героям!

МИ ДЕНЬ ЦЕЙ НАБЛИЖАЛИ ЯК МОГЛИ

Нещодавно в нашій газеті розповідалося про двох братів з Вовкошева, один з яких служив у Червоній Армії, а інший був вояком Української повстанської. Обидва боролися за рідну землю з ворогами, які хотіли її поневолити. І це непоодинокі випадки. Сьогодні все зриміше і зриміше постають героїчні події воєнного і повоєнного часу, коли вирішувалась доля нашого народу.

Минуло 60 років після останнього пострілу війни, після того, як було проголошено довгоочікувану перемогу над німецько-фашистськими загарбниками.

У переддень цього великого свята в районному Будинку культури зібралися ветерани війни, колишні вояки УПА, вдови, представники громадськості району, щоб віддати шану героям, борцям за наше вільне сьогодення. А ще – щоб згладити розмежування між обома воюючими сторонами.

Саме цією ідеєю і були пройняті виступи на урочистостях голів райдержадміністрації та районної ради Валерія Бейлаха і Петра Зубкевича. Кожне їх слово дихало виваженістю, переконливістю, вселяло гордість у серця присутніх за героїзм і мужність наших батьків, дідів і прадідів. Ми низько схиляємо голови перед живими і тими, хто поліг на полі бою, в сутичках з енкаведистами, помер від ран та хвороб. Виступаючі закликали до примирення, до єдності між тими, хто, як довго вважалося, стояв на різних сторонах барикад. Цю думку продовжили, звертаючись до присутніх, колишній фронтовик, солдат IV Українського фронту Юхим Волкошовець з Синьова та житель Бабина, свідок діяльності оунівського підпілля в нашому краї Петро Марчук. Всі вони пережили страхіття війни, йшли по лезу між життям і смертю і сьогодні

розповідають про пережите народженим у мирний час, вчать їх знати нашу історію, розрізняти добро і зло.

Багато теплих слів на адресу наших переможців, визволителів проголосили на урочистостях ведучі Сергій Федорук і Оксана Боць. Ще і ще раз вони намагалися донести до присутніх велич Перемоги, всенародну вдячність ветеранам Великої Вітчизняної, учасникам визвольного руху за їх подвиг.

Гощанський хор "Чорнобривці", гурт "Терен", аматори зі школи мистецтв подарували учасникам свята патріотичні пісні та музичні твори. Учні вручили ветеранам війни, учасникам визвольного руху, вдовам квіти і солодощі.

...Радіє Перемозі спасенний люд, радіє оновлена після зимового сну природа. Переконалися у цьому ті, хто пройшовся того дня алеями старовинного парку, почув солов'їні трелі. Під пташині співи голова райдержадміністрації Валерій Бейлах, голова районної ради Петро Зубкевич з ветеранами війни покладають вінки до пам'ятника колишнім воїнам...

* * *

Через два дні святкові торжества продовжилися. 9 травня центральну площу в селищі заполонили спадкоємці переможців минулої війни. У шеренгах – поріділі ряди ветеранів, ті, хто народився після Перемоги, хто був підлітком у часи її звершення, але закарбував у серці значущість епохальної події.

Вся ця людність зібралася біля меморіального комплексу в селищі, на Київській трасі, де у братській могилі спочивають полеглі на полі бою солдати. Тут покоїться прах більш як 320 наших визволителів. А всього за визволення району від німецько-фашистських загарбників полягло близько 600 червоноармійців.

Мітинг на цьому скорботному місці відкрив селищний голова Валерій Макотера. Виступаючи, він сказав:

– На сьогодні в Гощі проживають 22 інваліди Великої Вітчизняної війни, серед яких Олександр Бондар, Дмитро Гуда, Ганна Дмитріщенко, Євген Подобайло, Максим Шолодько та інші. Маємо 10 учасників бойових дій. В перемогу над нацистами внесли свій вклад 198 гощанців.

Його виступ продовжив голова райдержадміністрації Валерій Бейлах:

– Треба усвідомити значущість подій воєнного і повоєнного періодів, роль фронтовиків та оунівців у боротьбі за незалежність нашої держави. Усім їм слід віддати належне...

Диктор Алла Дацюк мовить слова, звернені до тих, хто наближав перемогу, платив за це кров'ю і власним життям, серед яких були й такі:

Ми пам'ятаємо...
Завжди палатиме
Вічною славою й вічним вогнем
Подвиг, освячений битвами ратними
І переможним, омріяним днем.

А власний вірш, присвячений подвигу ветеранів Великої Вітчизняної війни, прочитала учениця гімназії Ірина Шодиєва.

З пісенним дарунком на цю урочистість прийшов народний аматорський хор "Чорнобривці". У його виконанні прозвучали пісні "Батькове серце", "Матері виглядають синів", "Фронтові побратими", "Степом, степом...". Хвилюючим моментом свята було покладання до братської могили вінків, квітів, гірлянди слави першими особами району Валерієм Бейлахом та Петром Зубкевичем, представниками громадськості, учнями школи та гімназії. Схиливши голови, присутні вшанували пам'ять полеглих хвилиною мовчання.

Священики гощанських Свято-Михайлівської та Свято-Василівської церков Московського та Київського патріархатів відслужили панахиду над померлими. Це також добрий знак до єднання, примирення, взаєморозуміння,

до чого закликають наш Президент Віктор Ющенко, глава уряду Юлія Тимошенко.

Гарно вписалися у програму святкування ювілею Перемоги в Гощі виставка пасок та писанок у районному Будинку культури, конкурс малюнків на асфальті серед школярів, спортивні та культурні заходи, салют.

Урочистості з нагоди 60-річчя Перемоги проведено у кожній сільській раді.

...Страшними були для нашого народу оті 1418 днів і ночей. Вони залишилися у пам'яті старших поколінь. Ми всі будемо пам'ятати про героїзм солдатів, офіцерів, партизанів і підпільників, усіх тих, хто загинув у боях, був закатований в тюрмах та концтаборах, хто пережив окупацію, хто мужньо чинив опір в тилу... 60 років тому над нами зійшло сонце Перемоги, сонце миру. Нехай вічно осяває воно наші життєві шляхи, дарує нам радість буття і творення.

ДЕ МОГИЛИ ПОВСТАНСЬКИХ КОМАНДИРІВ?

П'ятдесят-шістдесят років тому українці зі зброєю в руках боролися з червоними та коричневими загарбниками за відновлення Української Самостійної Соборної Держави. Кожен день у важких кровопролитних боях гинули рядові бійці та командири УПА, підпільники ОУН. На жаль, і до сьогодні ми у багатьох випадках не знаємо місць поховання наших земляків, які впали на Полі Слави. Більшовицький тоталітарний режим ретельно приховував цю інформацію від місцевого населення, паплюжачи пам'ять про загиблих учасників національно-визвольного руху, знищуючи повстанські могили. Спробуємо за різними джерелами – архівними документами, спогадами учасників боротьби, підпільними газетами і журналами відтворити обставини тих далеких подій.

Трагічна подія сталася 12-13 грудня 1945 року в селі Романові колишнього Теремнівського району Волинської області. Енкаведисти оточили місце переховування членів Крайового Проводу ОУН на північно-західних українських землях. У кількагодинному бою з окупантами впали Ярослав Дудар – "Верес-Архип", уродженець Галичини, нагороджений Срібним Хрестом Заслуги, на той час організаційний референт Крайового Проводу; "Вадим-Золотаренко", політичний референт проводу; "Вік-Апостол" (родом з Тернопільщини), редактор підпільних видань при проводі ОУН на ПЗУЗ. Свій останній бій тут також прийняли Василь Коренюк – "Модест-Палій", референт СБ проводу ОУН на ПЗУЗ, родом з с.Уїздці Здолбунівського району, нагороджений Срібним Хрестом Заслуги; сотник (майор) "Лига-Вовк", родом зі Східної України, колишній сотник армії УНР, який працював при розвідці в УПА, та кулеметник "Гріша". Оточений ворогом у криївці, витримавши восьмигодинний бій, впав Леонід Волосовець – "Максим-Улас", 1919 р.н. з с.Озденіж Луцького району, за німецької окупації шеф зв'язку ВО "Турів", а пізніше надрайонний провідник Луцького надрайону; разом з ним загинув керівник друкарні "Сизий".

Не знаючи про загибель членів проводу, разом з командиром Ф. Воробцем – "Верещакою-Олексою" прибув на зв'язок у село Романів сотник (майор) Гудзоватий Петро – "Вояк-Очеретенко-Василь-Вечера", шеф штабу з'єднання груп УПА "Тютюнник", що рейдували на Житомирщину, але потрапив у засідку і був важко поранений. Лікувався певний час у криївці в с.Ботинь, де його у січні 1946 року захопили більшовики. Обставини загибелі Петра Гудзоватого досі невідомі.

Ще один відомий усім командир УПА, сотник (майор) Петро Олійник – "Еней-Роман-Сергій", у 1943-1944 рр. командир УПА-Південь, з 1945 року командир УПА-Північ і військовий референт проводу ОУН на ПЗУЗ, нагород-

жений Бронзовим Хрестом Заслуги, загинув 17 лютого 1946 року поблизу села Рудники Маневицького району Волинської області разом зі своєю охороною, переслідуваний спецвідділом НКВС, який йшов за ним по сліду.

Славної пам'яті друг "Пташка" – Сильвестр Затовканюк, комендант запілля ВО "Богун" (південна Рівненщина) разом зі своїми бойовиками і надрайонним провідником Дубенщини другом "Лихо" зимою 1944 р. на дорозі у Козинському районі зіштовхнулися з німецькою автоколоною. "Пташка" у бою отримав важке поранення. Повстанці разом з командиром відійшли в напрямку лісового масиву Касень. Потім повернулись у с. Підвисоке, де замаскувались у криївках. Тут провідник, який перебував у підпіллі ще за перших совєтів, закінчив свій життєвий шлях. У підпільному виданні записано, що "тіло його спочило на одній з найвищих точок терену в околиці на хуторі Чорна Лоза Козинського району. Звідси видно на півдні гори і церкви Почаївської лаври, старий Крем'янець, а на північ синіла хвиляста околиця села Полонка коло Луцька, де родився і зріс славної пам'яті друг "Пташка".

Ананій Закоштуй – "Василь-Вовк", 1910 р.н. з села Лаврів Луцького району, старий член ОУН, займав посаду Волинського обласного провідника ОУН. Ворожа куля большевицьких червоних партизанів у квітні 1944 р. вирвала його з організаційних рядів у с.Риковичі Іваничівського району. Всі підпільники і вояки УПА – всього близько 500 осіб, провели його в останню путь та віддали йому останню шану залпами при опусканні труни в могилу. Могилу прикрасив терновий вінок на березовому хресті з вибитим Тризубом та написом "Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї", "Вічна слава Героєві Української національної революції Провідникові Закоштуєві Ананієві-Василеві, що за волю України віддав своє життя".

Дмитро Корінець – "Бористен-Дмитро-Дмитречко", уродженець с.Завидів Стрийського району Львівської області, учасник похідних груп ОУН та в'язень Берези Картузької, німецького концтабору в Осаді Краковецькій поблизу Тучина, звідки тікає. Пізніше командир першого рейдуючого куреня у складі 5-ти сотень по Рівненському Поліссі, та шеф штабу групи УПА "Заграва", яка оперувала на Поліссі, у важкому бою з енкаведистами 15 липня 1944 року отримав важке поранення і помер в ніч з 29 на 30 липня 1944 року біля с.Казимирівка (нині Кузьмівка) Сарненського району Рівненської області. Там і був похований. Посмертно підвищений до майора УПА.

Леонід Ступницький – "Гончаренко", полковник армії УНР, родом з Житомирської області, шеф Головного штабу УПА, загинув 5 серпня (за іншими даними – 30 серпня) біля села Дермань Здолбунівського району у криївці разом з Юрієм Федоруком – "Лемком", б'ючись з енкаведистами до останнього набою. Посмертно отримав звання генерал-хорунжого УПА (Наказ УГВР від 1945 року).

Звичайно, прослідкувати долю й обставини загибелі всіх повстанців дуже важко. Згадаємо й тих, хто впав у 50-х роках. В організаційних рядах залишалося все менше і менше підпільників. Улітку 1950 року на території Луччини емдебістам вдалося захопити живим одного з провідників Дмитра Римарчука – "Неситого-Антона", який знав, де знаходиться криївка командира Івана Литвинчука – "Дубового" та багато підпільних зв'язків. Зламавшись на слідстві, він виказав криївку у с.Гірка Полонка Луцького району Волинської області. Опергрупа оточила місце, де був бункер, і заарештувала родину, що забезпечувала підпільників усім необхідним. Марія Савчин, дружина крайового провідника Василя Галаси – "Орлана", у своїх спогадах про цю подію згадує, що "господиня була змушена під тиском гебістів опуститися у криївку, щоб переказати "Ганні" і "Катерині", дружині "Дубового", щоб здавалися.

Вони звідти вже не вийшли, зате незабаром донеслися з бункеру приглушені три постріли...” Наступними жертвами стали член крайового проводу Іван Троцюк – “Верховинець-Дем’ян” (уродженець Березнівського району Рівненської області) і його охоронці “Андрон” і “Конон”. Вони ще встигли врятувати підпільну друкарню імені Клима Савура, про яку знав схоплений “Антон” і перенести її в інше село. Але гебісти на той момент вже знали і це місце переховування, хоч і не точно. Вони активно використовували проти підпілля спеціальні міни-пастки і вмонтували у замовлену “Верховинцем” батарею живлення для радіо вибухівку. У селі Радомишль, недалеко від Луцька, стався вибух у криївці, коли живлення вставили у радіо. Повстанці загинули. Марія Савчин, правда, подає у спогадах дещо іншу інформацію. “Через якийсь час прийшла вістка, що він (“Дем’ян”), Конон і Андріян загинули у криївці в селі Городище. Вони замовили собі на зиму живлення до радіо в знайомого їм чоловіка, що працював у млині. По дорозі чи, може, в крамниці під час закупки він провалився. МГБ взяло батарею і спрепарувало в неї міну. Коли Дем’ян залучував оте “живлення” до радіо, міна розірвалась”.

Іван Литвинчук – “Дубовий”, останній командир УПА-Північ, який підпільним зв’язком пішов улітку 1950 року на нараду до В.Кука – “Лемеша” у Галичину, восени того ж року повертався і ніс пошту та підпільні інструкції до провідника волинського підпілля “Орлана”, по дорозі дізнався, що всі криївки навколо Луцька впали, а зв’язки розірвані. М.Савчин згадує, що “Дубовий” вже туди не вертався, лише зазимував у Горохівському районі. Саме взимку 1951 року, а не, як подають різні сучасні видання, 1952-го. Та й ця криївка була викрита... “Дубовий” ще з одним молодим повстанцем, знищивши особисті записи, вклали між собою гранату і підірвались. Довгий час це була єдина інформація про загибель останнього командира УПА-Північ, але автору цієї статті вдалося знайти довідку

50-х років, де зазначено: "Литвинчук Іван Самійлович, 1920 р.н., Мізоцький р-н. "Максим", "Дубовий". Вбитий 19.01.1951 р. на Золочівських хуторах Демидівського р-ну". Якщо уважно подивитись на мапу, то північніше села Золочівка Демидівського району знаходиться і Радомишль, і Гірка Полонка. Тобто дійсно командир уже не зміг дійти до свого підпільного осередку, бо всі повстанці там загинули, і зазимував у с.Золочівка Демидівського району. Довгий час не вдавалося встановити, звідки він родом, частина документів говорила, що з с.Дермань. Насправді героїчний командир був родом з села Бискупичі Руські Волинської області, але довгий час як напівсирота виховувався при Дерманському монастирі, навчався у Крем'янецькій духовній семінарії. На момент його загибелі були живими ще його мати і дві сестри, яких одразу було вивезено до Сибіру. Це всього кілька прикладів звитяги і жертовності українських повстанців, а таких випадків було тисячі. Пам'ятаймо про це!

Героям слава!

ЗМІСТ

Факти, з яких скапує кров... *Петро Бондарів* 3

Дещо про себе 5
Люди звикли до нової назви села... 11
Про братів наших менших, що жили-жили
та й десь поділися 14
"Вулиця Кутлянщина моя..." 17
В дитинстві я боявся батюшки... 21
Про польські гроші й... петлюрівських полковників 25
Була в селі "Просвіта" 27
Пророчий куплет 30
Андріївські вечорниці: колись і тепер 31
Тверде слово Хоми... 33
Умілець Михайло Хомуйло 36
Гектар поля замість... кантарки 38
Їхали селом комбайни... 40
Вітряк згинув разом з мельником 42
Спочатку було "чудо"... 44
У село прийшли німці 47
Парашутисти 50
Збуж... Моя любов і моя трагедія 52
Великодній подарунок 59
Воєнком виявився людяним 62
Не щастило нам з дільничними 64
...А потім гримнув постріл 67
"Тиснули", доки не "розчавили" 68
Мої армійські роки... 71

Післяармійська одісея 77
Доля селянина 86
Останній шлях до рідного дому 93
Ятрить осколком серце спомин... 95
“Ти, сволото, з фашистом домовився” 97
Варшав’янин Микола 100
Що корейцю добре, то вкраїнцю зась 104
Усе меншає родина Басюків... 106
Він з повинною не виходив 109
Ми день цей наближали як могли 115
Де могили повстанських командирів? 118

Літературно-художнє видання

Орел Яким Іванович

КРІЗЬ СИВИЙ ТУМАН РОКІВ

Редактор
Петро Бондарів
Коректор
Любов Дейнека
Набір, макетування та верстка
Віталій Власюк

Художні заставки виконані
внучкою Якима Орла ***Ольгою Коток***

Підписано до друку 23.10.2008 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Ґарнітура «Mysl». Друк офсет. Ум. друк. арк. 10,69. Обл.-вид. арк. 10,0. Наклад 200 пр. Зам. 67.

Видавництво «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».

Яким Іванович Орел, 1928 року народження, житель с.Садове Гощанського району Рівненської області – великий поціновувач історії, краєзнавець-пошуківець, громадський кореспондент гощанської районної газети "Рідний край".

Автор книги "Зарубцювалось у пам'яті моїй..." (2005).

Книга "Крізь сивий туман років" – це ще один переконливий штрих у відтворенні справжньої історії нашої молодої держави.

Волинські обереги